

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ - ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ - ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΚΑΙ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ»

*Η ανθρώπινη ύπαρξη μπροστά στο μυστήριο του θανάτου
Φιλοσοφικές και Ηθικές προσεγγίσεις*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

του

ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΦΕΡΕΤΖΑΚΗ

Διπλωματούχος του Τμήματος Νομικής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

(2006)

Επιβλέπων Καθηγητής: Παναγιώτης Πανταζάκος, Αναπληρωτής Καθηγητής του
Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Συνεπιβλέπον/οντες : Ανδρέας Μαρκαντωνάτος, Αναπληρωτής Καθηγητής του
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου
Ευάγγελος Πρωτοπαπαδάκης, Επίκουρος Καθηγητής του Εθνικού και
Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Καλαμάτα, Ιούνιος 2015

στον παππού μου Γιώργο

Οι θλίψεις δεν παρουσιάζονται τυχαία στη ζωή μας, αλλά παραχωρούνται από το Θεό, με σκοπό τη σωτηρία μας. Από την παραμονή μου στην πολή της Καλαμάτας και την εισαγωγή μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα της Ηθικής Φιλοσοφίας αποκόμισα την πολυχρωμία της Γνώσης και την Φιλία όπου μου παρέδωσε ένα κομμάτι ζωής και μία ανάμνηση ότι « είμαστε οι επιλογές μας » . Η θέληση και η δύναμη της θέλησης χρειάστηκαν να κινητοποιηθούν για να μπορέσω να βρω τα μονοπάτια του συγκεκριμένου εγχειρήματος. Ζω πραγματικά ως ανθρώπινη ύπαρξη απέναντι στην αγωνία του θανάτου , μια Αγωνία με το σκληρό αυτής πρόσωπο όπου συναντηθήκαμε εκεί κοντά στις 17.11.2005 στις 20.07.2008 , στις 30.08.2013 . Η Γνώση , η Φιλία εξασθένησαν την Αγωνία ; Υπαρξιακές και Ηθικές προσεγγίσεις . Διαφορετικές εκφράσεις στη ψυχική μοναδικότητα διαφόρων προσώπων , της Αθηνάς για τον Γιάννη , της Σταυρούλας , της Δώρας για την Φωτεινή , της Φωτεινής για τον Απόστολο, της Στέλλας για τον Κωνσταντίνο, της Βασιλικής για την Έφη , του Χρήστου και της Άννας για την Έφη , για τον Παναγιώτη , της Δήμητρας για το Νίκο και πολλών άλλων ...νίκησαν τελικά την Αγωνία; νίκησαν τον πόνο ; Η εν τω κόσμω – είναι - υπαρξή μου πραγματεύεται ακόμη αυτή την Αγωνία .

Γεώργιος Κ. Φερετζάκης

Δεν υπάρχει [...] καμία τελειωτική λύση και καμία ευτυχία που να μη διατρέχει κινδύνους. Όποιος πιστεύει στην ύπαρξη τελειωτικών λύσεων φοβάται απλώς ότι θα χάσει τη βεβαιότητα μιας ευτυχίας χωρίς κινδύνους. Αυτή είναι η έσχατη πραγματικότητα, όπως την συλλαμβάνει η αξιολογικά ελεύθερη περιγραφική θεωρία της απόφασης. Σχεδόν όλοι οι άνθρωποι αναμφίβολα δεν θα επιθυμούσαν να ζουν σ'έναν τέτοιο κόσμο – μολονότι αυτό κάνουν στην πραγματικότητα. Η απέχθεια ενάντια σ'έναν τέτοιο κόσμο πρέπει στ'αλήθεια να είναι ζωηρή και ειλικρινής, αλλιώς οι άνθρωποι δεν θα είχαν επινοήσει την ηθική και τη μεταφυσική για να εξωραίσουν τον κόσμο τους και να τον κάμουν κατοικήσιμο – και επί πλέον για να συμφιλιωθούν κάπως με το θάνατο, ο οποίος δεν είναι κάτι που θα συμβεί μια φορά στο μέλλον, αλλά αποτελεί μέρος της καθημερινής ζωής, και δεν συνίσταται απλώς στο βιολογικό τέλος, αλλά και στον αμείλικτα πεπερασμένο και σχετικός χαρακτήρα όλων των ανθρώπινων εγχειρημάτων που και ο θάνατος μας διδάσκει : Ποιος τον βιώνει ; Για ποιον έχει την όποια σημασία ; Ποιος τον αξιολογεί , αν όχι ο μεμονωμένος άνθρωπος ; [...]

Παναγιώτης Κονδύλης

Panajotis Kondylis , Macht und Entscheidung .Die Herausbildung der Weltbilder und die Wertfrage, Στουτγάρδη 1984, 128 [= Ισχύς και απόφαση. Η διαμόρφωση των κοσμοεικόνων και το πρόβλημα των αξιών, Αθήνα 1991, σ. 231 κ.έ].

Περιεχόμενα

<i>Περιεχόμενα</i>	5
Εισαγωγή . Ποίηση και Μνήμη Θανάτου	6
Προσωκρατικοί φιλοσοφικοί στοχασμοί για τον θάνατο.....	17
Η Πλατωνική διδασκαλία του Σωκράτη και ο θάνατος	21
Το μυστήριο του θανάτου και	34
το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης (;).....	34
Μεταφυσικές διαστάσεις της ηθικής του θανάτου -	
Μετενσάρκωση . Μετεμψύχωση	41
Αντί- επιλόγου. Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και η ενδεχόμενη πρόταση αναθεώρησης της παρ.2 του 5 του Ελληνικού Συντάγματος	59
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	68
ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	73

Εισαγωγή . Ποίηση και Μνήμη Θανάτου

Τίποτα δεν θέτει σε μεγαλύτερη δοκιμασία τη δύναμή μας να ζήσουμε όσο ο θάνατος – και τούτο , πάνω απ' όλα, εξαιτίας της οδύνης μας για το ότι πρέπει να ζήσουμε δίχως εκείνους που φεύγουν πριν από μας. Λένε ότι ο θάνατος όλους μας εξισώνει. Ίσως αυτό να παρηγορεί κάπως όσους υποφέρουν από τις διαφορές μεταξύ των ανθρώπων. Πράγμα που ενίοτε συμβαίνει στον καθένα. Επειδή ωστόσο είναι πάντα και οι διαφορές των ανθρώπων που μας επιτρέπουν να ζούμε και να ελπίζουμε, η παραμυθία από τούτη την ισότητα ενώπιον του θανάτου έχει τα όριά της. Καθώς ο καθένας οφείλει να ζήσει τη δική του ζωή, η υπαρξιακή ανομοιότητα των ανθρώπων δεν απαλλάσσει κανέναν. Όποιος –α όμως δεν παραδέχεται καμία απολύτως διαφορά, από την παραμυθία δημιουργεί μια προκατάληψη, που τελικά καταστρέφει κάθε αξία.

Στην πραγματικότητα, ακόμη και ο ίδιος ο θάνατος επιβεβαιώνει τη μοναδικότητα της ύπαρξης, διότι μας διδάσκει κατά τρόπο ανέκκλητο ότι καθένας μας έχει τη δική του μοίρα. Η μοναδικότητα, που γίνεται πρόδηλη με τη γέννηση και της οποίας την ευθύνη επωμίζεται –παραδόξως- ο ίδιος ο άνθρωπος κατά την πορεία της ζωής που επισφραγίζεται από το θάνατό του σε ορισμένο τόπο και σε ορισμένο χρόνο. Ακόμα κι αν υπάρχουν γενικοί νόμοι που διέπουν το σώμα, ακόμα κι αν ο καθένας μετέχει στο πεπρωμένο της δικής του εποχής, του δικού του λαού, της δικής του οικογένειας, του δικού του επαγγέλματος και – κυρίως – του δικού του χαρακτήρα, με το θάνατο κλείνει ο βιοτικός κύκλος ενός ατόμου. Είναι γι' αυτόν και μόνο το λόγο που ο θάνατος των άλλων μας προειδοποιεί ανέκκλητα ότι κι εμείς θα πεθάνουμε. Τι θα μπορούσε να καταφέρει δεινότερο πλήγμα στη γοητευτική μοναδικότητα της ύπαρξής μας απ' όσο η θέα ενός νεκρού ; Ακόμα και η προηγούμενη εικόνα για το φόβο του θανάτου είναι αναντικατάστατης ατομικότητας : εγώ ο ίδιος πρέπει να ανακαλέσω στη μνήμη μου την οδύνη, την ανείπωτη φρίκη, την απόλυτη ανημπόρια μου ενώπιον του θανάτου ώστε να τον φοβηθώ. Πρέπει να φέρω προ οφθαλμών τη δική μου αδυναμία, τη δική μου απορία ή ακόμη το ενδεχόμενο τέλος της δικής μου ύπαρξης, για να μπορέσω να συλλάβω τον θάνατο ως λύτρωση. Και τέλος πρέπει να γνωρίζω ήδη για τον δικό μου θάνατο, ώστε να μπορέσω να ανακαλύψω σε αυτόν το πεπρωμένο του άλλου. Μόνο έτσι οικειωνόμαστε τη θλίψη για το θάνατο του άλλου ανθρώπου. Μεσ στην αυθορμησία

του το αίσθημα της θλίψης συνιστά μετοχή στον πόνο για την απώλεια που πλήττει τον άλλο. Πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε πόσα ο θάνατος – σε αυτήν την ηλικία, με τα χαρίσματα που τον διέκριναν, με τις ελπίδες που έτρεφε – του στερεί. Θρηνούμε τις ματαιωμένες πλέον δυνατότητές του σαν να ήταν κάτι ήδη πραγματοποιμένο. Ωστόσο, τούτες οι δυνατότητες έχουν νόημα μόνο όταν έχουν να κάνουν με μια ζωή η οποία ήδη συνεχίζεται χωρίς αυτόν. Η θλίψη πηγάζει από το παρόν, όπου ο νεκρός δεν υπάρχει πια. Ο θάνατος είναι οδυνηρός γιατί συνιστά απώλεια για όσους εξακολουθούν να ζούν. Και τούτο οι ζωντανοί πρέπει να το κάνουν κάθε φορά γι'αυτούς τους ίδιους, ακόμα κι όταν συναθροίζονται σε μια εκδήλωση μνήμης για να παρηγορήσουν και να ενθαρρύνουν ο ένας τον άλλο. Κάθε κοινωνία έχει νόημα μόνο όσο βοηθά το άτομο να ζήσει τη δική του ζωή, διότι το νόημα αυτό δεν μπορεί να αφορά παρά τις πράξεις μιας μεμονωμένης ύπαρξης. Μια από τις πιο τραγικές στιγμές της πορείας του ανθρώπινου γένους πρέπει να υπήρξε η πρώτη επαφή του με το θάνατο. Τότε που :

“ ανέστη Καιν ἐπὶ Ἀβελ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ καὶ ἀπέκτεινεν αὐτό”ⁱ.

Μ'εκείνην την αδελφοκτονία οι πρωτόπλαστοι πρωτοαντίκρισαν το θάνατο, καθώς το παιδί τους έκειτο ενώπιον τους άψυχο. Καθένας δύναται να σκεφτεί , πόσα ανάμικτα αισθήματα έκπληξης, απόγνωσης, οδύνης, φόβου αλλά ακόμα και οργής, πρέπει να τους συντάραζαν. Αυτή η εμπειρία του θανάτου θα πρέπει να ήταν πολύ πιο συγκλονιστική από την αποπομπή που είχε υποστεί νωρίτερα ο Αδάμ, όταν :

“ἐξαπέστειλεν αὐτὸν Κύριος ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς ἐργάζεσθαι τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήφθη ”ⁱⁱ.

Ενώπιον του θανάτου κυριολεκτεί η καταδίκη του Κάιν από το Θεό :

“ στένων και τρέμων ἔση ἐπὶ τῆς γῆς ”ⁱⁱⁱ.

Ίσως τότε πρωτακούστηκε μοιρολόγι - πρόδρομος της ποίησης και της μουσικής. Ο θάνατος και ο πόνος που εκείνος προκαλεί έχουν δώσει πολυποίκιλα ερεθίσματα έμπνευσης στην ποίηση, στην πεζογραφία, στη μουσική αλλά και στις εικαστικές τέχνες. Εύστοχα έχει επισημανθεί ότι ο πόνος του θανάτου είναι η αρχέγονη πηγή των πρώτων λαϊκών τραγουδιών – αφετηρία και διαρκής έμπνευση για την ποίηση και τη μουσική. Το πρώτο λυρικό ποίημα της παγκόσμιας λογοτεχνίας είναι ένα ποίημα της Σαπφώς, με αντικείμενο τον θάνατο ^{iv v}:

“ κατθάνοισα σε κείσῃ ουδέ ποτα μναμο σύνα σέθεν έσσετ 'ουδέ ποκ ' ύστερον ου γαρ πεδέχῃς βρόδων των εκ Πιερίας αλλ' αφάνῃς κάν Αίδα δόμωι φοιτάσῃς πεδ' αμαύρων νεκύων εκπεποταμένα”.

Σε ανασύνθεση και απόδοση από τον Οδυσσέα Ελύτη :

“ και θα 'ρθει μέρα που θα κείτεσαι νεκρή χωρίς ποτέ στα χρόνια που θ' ακολουθήσουν σε κανενός τη μνήμη να ζανάρχεσαι , βλέπεις εσένα η χάρη δεν σου δόθηκε ποτέ ρόδα της Πιερίας να μην κόψεις άσημη πάντα μέσ στις χώρες του Άδη και τους σκοτεινούς αποθαμένους θα πλανιέσαι ^{vi}”.

Όμως ο πόνος του γονέα, που του 'λαχε ο βαρύς κλήρος να ενταφιάσει το παιδί του, δεν μπορεί να καταλαγιάσει με κανένα έργο του λόγου, της μουσικής ή των εικαστικών τεχνών, όσο μεγαλόπνοο κι αν είναι . Αντίθετα « ξύνει πληγές και ξαναματώνει » , όπως :

“ Τι γαρ αν μείζον τούδ' έτι θνητοίς πάθος εξεύροις ή τέκνα θανόντ' ειδικέσθαι” ^{vii}.

Ο άνθρωπος υπόκειται σε τρεις ισχυρές δυνάμεις : (α) στο Θεό και στις αγαθές δυνάμεις, που εκπορεύονται από εκείνον, (β) στην περιπέτεια της δικής του (της ανθρώπινης) ελευθερίας , και (γ) στο μοιραίο, που είναι ο σωρείτης όλων των ανεξέλεγκτων σκοτεινών δυνάμεων, οι οποίες αόρατα τον περιβάλλουν ^{viii}. Το μοιραίο συντίθεται τόσο από τις κακόβουλες αόρατες δυνάμεις, όσο και από το τυχαίο, την άτυχη σύμπτωση :

“ Οι δυνάμεις του σκότους [...] είναι μέσα μας ως ο άλλος εαυτός μας, και ταυτόχρονα έξω από εμάς “ ^{ix} .

Ο άνθρωπος στέκει γυμνός και ανυπεράσπιστος ενώπιον της αυθαιρεσίας του μοιραίου :

“ Οὐκ έστι θνητῶν ὅστις έστ' έλεύθερος· ή χρημάτων γάρ δουλός έστιν ή τύχης “ ^x.

Άλλοτε επαναστατούσε η συνείδησή μου, όταν άκουγα ή διάβαζα προσευχές και ύμνους που αποκαλούν τον άνθρωπο « δούλο του Θεού ». Κάτω από τη βαριά σκιά του μοιραίου πειθαναγκάζομαι να παραδεχτώ πως ο άνθρωπος δε διακατέχεται μόνον από την ελευθερία των επιλογών και της δράσης του . Ούτε έχει, ως μοναδική σκέπη και προστασία, τη Θεία πρόνοια. Είναι λιγότερο δούλος του πειθαναγκασμού να καλύψει τις βιοτικές ανάγκες της οικογένειάς του και του ίδιου (ενδεχομένως, εθελόδουλος της θήρας του πλούτου) και πολύ περισσότερο δούλος του μοιραίου και

αναπότρεπτο. Δούλος του, αφού δεν έχει δυνατότητα ν'αντιταχθεί στη σαρωτική επιδρομή του. Έτσι έχω πια κατανοήσει, γιατί ο κόσμος κάνει, περίπου κατ'ευφημισμό^{xi} λόγο για δούλο του Θεού, αποφεύγοντας να πει τα πράγματα με το αληθινό τους όνομα, ότι δηλαδή πρόκειται για δούλο του αναπότρεπτο μοιραίου, ως σωρεία των αόρατων σκοτεινών δυνάμεων. Αυτήν τη λαϊκή αλληγορία φαίνεται πως οικειώθηκε η θρησκευτική υμνωδία, ως εκφραστής του λαϊκού δέους, με την αποδοχή της υποβάθμισης του ανθρώπου σε τάξη δούλου.

Υποθέτω λοιπόν ότι πρόκειται για παρήγορη διέξοδο, με την ελπίδα ότι ο άνθρωπος, όντας « δούλος του Θεού », δύναται να προσδοκά και την ευσπλαχνία Του, κάτι που αποκλείεται ν'αναμένει από το ανελέητο χτύπημα της μοίρας^{xii}. Το μοιραίο είναι μια μορφή – ασφαλώς η πιο οδυνηρή μορφή δουλείας του ανθρώπου. Και ακριβώς σ'αυτήν κυρίως τη μορφή δουλείας – τη δουλεία έναντι του μοιραίου – αντιτάσσεται η δύναμη της ελευθερίας του ανθρώπου πιο ακριβόλογα, το σθένος του ανθρώπου γι'αντίσταση. Όσο και αν σοφά ο Ηρόδοτος νουθετεί :

“τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἀδύνατα ἐστὶ ἀποφυγεῖν καὶ θεῶν”^{xiii}.

Και όσο και αν ο Σοφοκλής στο ίδιο μήκος κύματος εμφανίζει το χορό να μοιρολογεί :

“ Μὴ νυν προσεύχου μηδέν· ὡς πεπρωμένης οὐκ ἔστι θνητοῖς συμφορᾶς ἀπαλλαγὴ”^{xiv}.

Το ανθρώπινο γένος δεν αποδέχθηκε ποτέ το θάνατο, ως οριστική ήττα και ανεπανόρθωτη καταστροφή^{xv}. Από τα πρώτα θρηνητικά μοιρολόγια ως τις δημιουργίες των μεγάλων ποιητών, η ανθρώπινη συνείδηση δεν έπαψε να ανθίσταται στην επιδρομή του θανάτου, επιμένοντας να τον ξεπερνά με την παραδοχή μιας άλλης ζωής, ύστερα από το δικό του χτύπημα. Θεμέλιο αυτού του πνεύματος αντίστασης είναι η παραδοχή του χωρισμού της ψυχής από το σώμα, έτσι ώστε :

“ ἐπὴν δὴ τὸν γε λίπη ψυχὴ τε καὶ αἰὼν, πέμπειν μιν θάνατόν τε φέρειν καὶ νήδυμον ὕπνον ”^{xvi}.

Με το θάνατο η ψυχή φεύγει από το νεκρό σώμα. Και αυτήν τη φυγή απεικονίζει συχνά ο Όμηρος, με χαρακτηριστική την περίπτωση που ο Πάτροκλος :

“ὁ δὲ λάξεν στήθεσι βαίνων ἐκ χροῶς ἔλκε δόρυ, προτὶ δὲ φρένες αὐτῶ ἔποντο·, τοῖο δ' ἅμα ψυχὴν τε καὶ ἔγχεος ἐξέρυσ' αἰχμὴν”^{xvii}.

Αυτές οι ψυχές των πεθαμένων δε χάνονται. Ήδη από τον τρίτο στίχο της Ιλιάδας ο Όμηρος εξηγεί πως η μήνις (ο θυμός) του Αχιλλέα :

'' πολλάς δ' ιφθίμους ψυχάς Αιδι προΐαψεν. Ηρώων '' xviii

όπου οι ψυχές διατηρούν την ίδια μορφή, που είχαν στη γη, όμως σε ασώματη υπόσταση. Έτσι ο Όμηρος παρουσιάζει τον Οδυσσέα να διηγείται πως συνάντησε την ψυχή της μάνας του στον Άδη :

'' εγώ γ'έθελον φρεσί μερμηρίζας μητρός εμής ψυχήν ελέειν τε με θυμός ανώγειν τρίς δε μοι εκ χειρών σκιή είκελον ή και ονειρω έπτατ'. Εμοί δ' άχος οξύ γενέσκετο κηρόθι μάλλον'' xix.

Σε αντίθεση προς την Ομηρική ποίηση, όπου η μετοίκηση της ψυχής έχει σκοτεινό χαρακτήρα καθόδου στον υποχθόνιο Άδη, στους Ορφικούς ύμνους η μετοίκηση γίνεται σε ιερά λειβάδια και άλση , με δοξαστική έξαρση :

'' αλλ'οπόταν ψυχή προλίπηι φάος αελίοιο, δεξιόν είσιθι άς δει τινα πεφυλαγμένον εύ μάλα πάντα. Χαίρε παθών το πάθημα το δ'ούπω πρόσθ(ε) επεπόνθεις θεός εγένον εξ ανθρώπου έριφος ες γάλα έπετες. χαίρε , χαίρε, δεξιάν οδοιπόρων λειμώνας τ (ε) ιερούς και άλσεα Φερσεφονείας'' xx

Ξεκινώντας , θα ήθελα, ει δυνατόν, να καταρρίψω τη συνηθισμένη στάση που ο σύγχρονος άνθρωπος έχει υιοθετήσει απέναντι στο θάνατο : ένα αίσθημα φόβου και απόρριψης, μία αντίληψη ότι ο θάνατος είναι ό,τι χειρότερο μπορεί να συμβεί σε κάποιον –α και ότι η επιβίωση είναι κάτι που πρέπει πάση θυσία να κατορθωθεί, ακόμα και αν αυτή έχει μικρή σχέση με την αληθινή ζωή.

Στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, τότε που οι χριστιανοί αφενός μεν είχαν πρόσφατο το παγανιστικό τους παρελθόν και αφετέρου κατακλύζοντας από δέος και συντριβή εξαιτίας της εμπειρίας του προσηλυτισμού τους στο Χριστιανισμό και της ανακάλυψης του ζώντος Θεού μέσα από το Χριστό και εν Χριστώ, γινόταν λόγος για το θάνατο ως τη γέννηση στην αιώνια ζωή. Υπήρχε η αίσθηση πως η ζωή ήταν μια ανηφορική οδοιπορία προς την αιωνιότητα και πως ο θάνατος ήταν εκείνη η πύλη που στο άνοιγμά της επέτρεπε την είσοδό μας σ'αυτή την αιωνιότητα. Και στις ευχές που ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος μας άφησε ως πολύτιμη παρακαταθήκη, υπάρχει μια αίτηση, με την οποία ζητούμε από τον Θεό να μας χαρίσει :

'' μνήμη θανάτου''.

Ο Απόστολος Παύλος αναφέρει πως πρέπει να ζήσουμε :

''επωφελούμενοι του χρόνου, διότι οι μέρες είναι πονηρές '' xxi

Ο καιρός είναι απατηλός. Και μήπως όντως δεν είναι έτσι ; Δεν ζούμε κάθε μέρα της ζωής μας σαν να γράφουμε το προσχέδιο του βίου που κάποτε θα

καθαρογράψουμε ; Τα χρόνια περνούν και ποτέ δεν το κάνουμε. Δεν το κάνουμε όχι μόνο επειδή έρχεται ο θάνατος και μας αφανίζει, αλλά και επειδή σε κάθε περίοδο του βίου μας δεν έχουμε τη δυνατότητα να κάνουμε αυτό που η προγενέστερη περίοδος θα μας είχε επιτρέψει : δεν μπορούμε στα χρόνια της ωριμότητάς μας να πετύχουμε μια όμορφη και νοηματοδοτημένη νεότητα , δεν μπορούμε στα γεράματά μας να αποκαλύψουμε στο Θεό και στον κόσμο αυτό που θα μπορούσαμε να ήμασταν στα χρόνια της ωριμότητάς μας. Ο Βίκτωρ Ουγκώ έχει πει :

“ Στα μάτια του νέου ανθρώπου υπάρχει φλόγα, στα μάτια του γέρου θα'πρέπε να υπάρχει φως ”.

Όταν πια έρθει η ώρα να είμαστε φως, δεν μπορούμε πλέον να κάνουμε ό,τι θα μπορούσε να γίνει στις μέρες εκείνες που μας πυράκτωνε η φλόγα. Ο καιρός είναι απατηλός. Και όταν μας λένε να έχουμε μνήμη θανάτου, δεν είναι για να μας γεννήσουν φόβο για τη ζωή, αλλά για να μας κάνουν να ζήσουμε με όλη την ένταση που θα είχαμε, αν αισθανόμασταν την κάθε στιγμή ως την μοναδική στιγμή που διαθέτουμε. Και αναφέρομαι στις εσωτερικές κατακτήσεις, στην εσωτερική καλλιέργεια, στη ικανότητα να κατορθώνουμε πλήρως και ολοκληρωμένα την αυτόπραγμάτωσή μας σε κάθε δεδομένη στιγμή .

Ο Ντοστογιέφσκι , στο ημερολόγιό του, αναφέρει αυτό που συνέβη μέσα του όταν, καταδικασμένος σε θάνατο, στεκόταν μπροστά στο εκτελεστικό απόσπασμα – πως κοίταξε γύρω του, πόσο λαμπερό ήταν το φώς , πόσο υπέροχος ο αέρας που ανάσαινε, πόσο όμορφος ο κόσμος τριγύρω του, πόση πολύτιμη η κάθε στιγμή που έμενε ακόμα ζωντανός, ενόσω βρισκόταν στο χείλος του θανάτου. Και αναφέρει χαρακτηριστικά :

“Ω, εκείνη την ώρα αν μου χαριζόταν η ζωή, ούτε ένα λεπτό της δεν θα πήγαινε χαμένο”.

Η ζωή χαρίστηκε και τόση πολύ απ' αυτή χαραμίστηκε. Από τα πολύ παλιά χρόνια η λαϊκή παράδοση διαφύλαξε και αναπαρήγαγε διηγήσεις από ανθρώπους που πέθαναν και επανήλθαν στη ζωή. Σε μια τέτοια παράδοση αναφέρεται και ο Σωκράτης, στην προσπάθειά του να μεταδώσει στους μαθητές του τη δική του πίστη στην αθανασία της ψυχής. Πρόκειται για την περίπτωση του Ήρα , Αρμένιου την καταγωγή :

“ὅς ποτε ἐν πολέμῳ τελευτήσας, ἀναιρεθέντων δεκαταίων τῶν νεκρῶν ἤδη διεφθαρμένων, ὑγιῆς μὲν ἀνηρέθη, κομισθεὶς δ' οἴκαδε μέλλων θάπτεσθαι

δωδεκαταῖος ἐπὶ τῇ πυρᾷ κείμενος ἀνεβίω, ἀναβιούς δ' ἔλεγεν ἃ ἐκεῖ ἴδοι. ἔφη δέ, ἐπειδὴ οὐ ἐκβῆναι, τὴν ψυχὴν πορεύεσθαι μετὰ πολλῶν, καὶ ἀφικνεῖσθαι σφᾶς εἰς τόπον τινὰ δαιμόνιον, ἐν ᾧ τῆς τε γῆς δὴ εἶναι χάσματα ἔχομένω ἀλλήλοιν καὶ τοῦ οὐρανοῦ αὖ ἐν τῷ ἄνω ἄλλα καταντικρῦ" ^{xxiii}.

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ἡ πλατωνικὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτη ἀναφέρεται σ' αὐτὸ το ὑπέρλαμπρο φῶς, ποῦ συναντᾶ ἡ ψυχὴ, ὅταν χωριστεῖ ἀπὸ το σώμα, καὶ στο πλαίσιο ἄλλου διαλόγου, ὅταν οραματίζεται :

" ὀλόκληρα δὲ καὶ ἀπλᾶ καὶ ἀτρεμῆ καὶ εὐδαίμονα φάσματα μνούμενοι τε καὶ ἐποπτεύοντες ἐν ἀγῆ καθαρᾷ, καθαροὶ ὄντες καὶ ἀσήμαντοι τούτου ὁ νῦν δὴ σῶμα περιφέροντες ὀνομάζομεν, ὀστρέου τρόπον δεδεσμευμένοι" ^{xxiii}.

Ο Raymond Moody ερεύνησε τις περιπτώσεις περίπου ἐκάτον πενήντα προσώπων, των οποίων ὁ κλινικός θάνατος εἶχε βεβαιωθεῖ σε νοσοκομεία καὶ στη συνέχεια ἐπανήλθαν στη ζωὴ. Τα στοιχεία καὶ τα πορίσματα αὐτῆς τῆς ἐρευνᾶς του τα δημοσίευσε ^{xxiv}, διευκρινίζοντας ὅτι δὲν ἀποβλέπει σε καθορισμένο στόχο, δηλαδή να ἀποδείξει ὅτι ὑπάρχει ζωὴ μετὰ το θάνατο, καὶ βεβαιώνοντας ὅτι :

" οὔτε πιστεύω ὅτι σήμερα εἶναι δυνατὴ μια τέτοια ἀπόδειξη " ^{xxv}.

Μολοντούτο τονίζει ὅτι ἔχει ἐντυπωσιαστεῖ ἀπὸ τις :

" κραυγαλέες κυριολεκτικὰ ὁμοιότητες στις διηγήσεις τους, μόνο ποῦ οἱ ἥρωές του ἦταν πρόσωπα διαφορετικού θρησκευτικού, κοινωνικού καὶ πνευματικού ἐπιπέδου " ^{xxvi}.

Μελετώντας τα δεδομένα τῆς ἐρευνᾶς του ὁ Moody σημειώνει ὅτι :

" Μπορεῖ κανεῖς πολὺ εὐκόλα να ξεχωρίσει δεκαπέντε τουλάχιστο στοιχεία, κοινὰ σ' ὅλες τις περιπτώσεις" ^{xxvii}: Ἐνας ἄνθρωπος πεθαίνει καὶ καθὼς φτάνει στο ἀνώτατο σημεῖο το φυσικού πόνου, ἀκούει το γιατρό του να ἀποφαίνεται πως εἶναι νεκρός. Σιγά –σιγά, ἀρχίζει να φτάνει στ' ἀφτιά του ἕνας ἐνοχλητικός θόρυβος, κάτι σαν κουνδούνισμα ἢ βόμβος καὶ τὴν ἴδια στιγμή νιώθει να κινεῖται με μεγάλη ταχύτητα μέσα σ' ἕνα μακρὺ, σκοτεινὸ τούνελ. Ὑστερα ἀπὸ αὐτό, διαπιστώνει ξαφνικά πως ἔχει βγεῖ ἀπὸ το σώμα του, καὶ εἶναι σε θέση να το βλέπει ἀπὸ κάποια ἀπόσταση σα θεατῆς, χωρὶς ὠστόσο ὁ ἴδιος να ἔχει ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ το ἄμεσο, φυσικό του περιβάλλον. Παρακολουθεῖ τὴν προσπάθεια να ἐπανέλθει στη ζωὴ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀσυνήθιστη μα πλεονεκτικὴ ὠστόσο θέση , ὄντας σε μια κατάσταση ὑπερδιέγερσης. Ὑστερα ἀπὸ λίγο

καταφέρνει να ηρεμήσει και νιώθει μάλλον πιο άνετα στην αλλόκοτη τούτη κατάσταση που βρίσκεται. Διαπιστώνει πως εξακολουθεί να έχει σώμα, ένα σώμα όμως ολότελα διαφορετικό και με άλλου είδους δυνάμεις από κείνες που είχε το φυσικό του σώμα, που μόλις το έχει εγκαταλείψει. Πολύ γρήγορα αρχίζουν να συμβαίνουν ένα σωρό πράγματα. Έτσι, βλέπει και άλλους όμοιούς του, να τον πλησιάζουν, για να τον υποδεχτούν και να τον βοηθήσουν. Ξεχωρίζει τα πνεύματα συγγενών και φίλων, που είχαν πεθάνει από καιρό και ξαφνικά φανερώνεται μπροστά του ένα πνεύμα γεμάτο καλοσύνη και αγάπη, ένα πνεύμα φωτεινό που όμοιό του δεν είχε ξανασυναντήσει ποτέ. Τούτο το πνεύμα του κάνει μια ερώτηση, μια ερώτηση δίχως λέξεις, με σκοπό να ζυγίσει και να εκτιμήσει τη ζωή του καινουριοφερμένου και του δείχνει ένα πανοραμικό φλας μπακ των κυριότερων περιστατικών της ζωής του. Κάποια στιγμή βλέπει πως τώρα βρίσκεται κοντά σε ένα είδος σύνορο, που το δίχως άλλο είναι η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην επίγεια και στην άλλη ζωή. Νιώθει ωστόσο ξαφνικά πως πρέπει να ξαναγυρίσει πάνω στη γη, πως δεν έχει έρθει ακόμα η ώρα να πεθάνει. Τώρα όμως αντιστέκεται, γιατί συνήθισε στην άλλη ζωή και δε θέλει να γυρίσει πάλι στη γη. Είναι πλημμυρισμένος από δυνατά συναισθήματα χαράς, αγάπης και γαλήνης. Παρόλη όμως την αντίστασή του, με κάποιο τρόπο σμίγει ξανά με το φυσικό του σώμα και επιστρέφει στη ζωή. Αργότερα προσπαθεί να διηγηθεί την εμπειρία του στους άλλους, μα αντιμετωπίζει προβλήματα. Και πρώτα – πρώτα, δεν μπορεί να βρει τις κατάλληλες λέξεις για να περιγράψει τα εξωγήινα περιστατικά που έζησε. Υστερα νιώθει πως οι άλλοι γελούν σε βάρος του, και έτσι σταματάει να διηγείται την ιστορία του. Ωστόσο, αυτή του η εμπειρία έχει πια επηρεάσει σημαντικά τη ζωή του και κυρίως τις απόψεις του γύρω από το θάνατο και τη σχέση του θανάτου με τη ζωή ^{xxviii}’.

Όλα τα πρόσωπα που επανήλθαν στη ζωή δε διηγήθηκαν πως βίωσαν όλες αυτές τις φάσεις μεταθανάτιας εμπειρίας. Όμως όλες οι διηγήσεις είχαν προφανείς ομοιότητες μεταξύ τους ^{xxix}. Πέρα από τις διηγήσεις αυτών των προσώπων που επανήλθαν στη ζωή, ο Moody βεβαιώνει ^{xxx} ότι :

“ πολλοί γιατροί [...] μου αποκάλυψαν πως ένιωσαν πραγματική έκπληξη, όταν άκουσαν ορισμένους ασθενείς τους, αδαείς φυσικά σε ιατρικά ζητήματα, να

τους περιγράφουν λεπτομερέστατα όλη τη διαδικασία που έγινε για να τους επαναφέρουν στη ζωή! Κι όμως, οι ασθενείς αυτοί εκείνη την ώρα ήταν κλινικώς νεκροί^{xxxi} .

Η αναφορά στο έντονο φως, που δίχως να έχει φυσικό σώμα, έχει φωνή, έτσι όπως το συναπάντησαν πολλά πρόσωπα, τα οποία επανήλθαν στη ζωή, παρακινεί τον Moody, στην αναφορά που κάνει ο Απόστολος Παύλος :

“ ήμέρας μέσης κατὰ τὴν ὁδὸν εἶδον, βασιλεῦ, οὐρανόθεν ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου περιλάμψαν με φῶς καὶ τοὺς σὺν ἐμοὶ πορευομένους· πάντων δὲ καταπεσόντων ἡμῶν εἰς τὴν γῆν ἤκουσα φωνὴν λαλοῦσαν πρὸς με καὶ λέγουσαν τῇ Ἑβραϊδὶ διαλέκτῳ, Σαοὺλ Σαοὺλ, τί με διώκεις; σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν. ἐγὼ δὲ εἶπον· τίς εἶ, Κύριε; ὁ δὲ εἶπεν· ἐγὼ εἰμι Ἰησοῦς ὃν σὺ διώκεις. ἀλλὰ ἀνάστηθι καὶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου· εἰς τοῦτο γὰρ ὤφθην σοι, προχειρίσασθαί σε ὑπηρέτην καὶ μάρτυρα ὧν τε εἶδες ὧν τε ὀφθήσομαί σοι^{xxxii}.

Ο Moody θυμίζει επίσης την περίπτωση του Ἡρα, στην οποία αναφέρεται ο Σωκράτης^{xxxiii} .

Και καταλήγει :

“Πιστεύω [...] πως οι περιπτώσεις μεταθανάτιων εμπειριῶν ἔχουν μεγάλη σημασία και επιδιώκω να βρω κάποια μέθοδο που ούτε να τους στερεί το χαρακτήρα της επιστημονικής ή λογικής απόδειξης, αλλά ούτε και να τις προβάλλει περισσότερο από όσο πρέπει, με το να τις θεωρεί δίχως άλλο σαν αποδείξεις ατράνταχτες για την ύπαρξη ζωής ύστερα από το θάνατο. Πιστεύω επίσης ότι η προσωρινή ανικανότητά μας να βρούμε μίαν απόδειξη για την ύπαρξη άλλης ζωής δεν προέρχεται από περιορισμούς και εμπόδια που θέτει η ίδια η φύση των μεταθανάτιων εμπειριῶν. Ίσως , αντίθετα, η αιτία να βρίσκεται στις μεθόδους που χρησιμοποιούμε γι' αυτό το σκοπό^{xxxiv}” .

Η Elisabeth Kubler – Ross στο βιβλίο της *Για τη ζωή μετά το θάνατο*^{xxxv} βεβαιώνει ότι η μελέτη της στηρίζεται σε :

“ είκοσι χιλιάδες περιστατικά ανθρώπων από όλο τον κόσμο, τους οποίους είχαν κηρύξει οι γιατροί κλινικά νεκρούς και οι οποίοι αργότερα επέστρεψαν στη ζωή»^{xxxvi}” .

Από αυτήν τη μελέτη προκύπτει ότι :

“ ο θάνατος του ανθρώπινου σώματος είναι κάτι ταυτόσημο μ'εκείνο που συμβαίνει όταν μια πεταλούδα βγαίνει από το κουκούλι της ^{xxxvii}». « Μόλις η ψυχή σας εγκαταλείψει το σώμα θα κατανοήσετε αμέσως ότι μπορείτε να αντιληφθείτε όλα όσα συμβαίνουν στον τόπο όπου συνέβη ο θάνατος, είτε είναι το δωμάτιο ενός νοσοκομείου, το σημείο του δυστυχήματος ή οπουδήποτε αφήσατε το σώμα σας [...] Καταγράφετε τα πάντα με την καινούργια σας επίγνωση, ακόμα και το χρόνο που το σώμα σας δεν έχει αιμοστατική πίεση, σφυγμό ή αναπνοή και σε μερικές περιπτώσεις ούτε εγκεφαλικά κύματα που μπορούν να μετρηθούν. Αντιλαμβάνεστε ακριβώς τι λέει ο καθένας, τι σκέφτεται και πως ενεργεί. Αργότερα θα μπορείτε να τα αφηγηθείτε με την παραμικρή λεπτομέρεια»^{xxxviii}. Στο δεύτερο στάδιο θα παρατηρήσετε επίσης ότι κανένας δεν πεθαίνει μόνος [...] Υπάρχουν άνθρωποι που πέθαναν πριν από σας και σας περιμένουν, οι οποίοι σας αγαπούσαν» ^{xxxix}. « Όταν διασχίσετε το τούνελ, τη γέφυρα ή το ορεινό πέρασμα, φτάνετε στο τέλος του αγκαλιασμένοι από φως. Ένα φως που είναι πιο λευκό από το λευκό. Είναι εξαιρετικά λαμπερό και όσο περισσότερο το πλησιάζετε, τόσο πιο πολύ σας αγκαλιάζει η μεγαλύτερη, απεριγράπτη, χωρίς όρους αγάπη που θα μπορούσατε ποτέ να φανταστείτε. Δεν υπάρχουν λόγια για να την περιγράψουν» .

^{xl} Στο συλλογικό έργο το πέρασμα πολλοί συγγραφείς περιγράφουν δικές τους εμπειρίες θανάτου και επανόδου τους στη ζωή. Ενδεικτική είναι η περιγραφή της Julia Phillips Ruopp^{xli}: « με βάλανε στο χειρουργείο, μου κάνανε τοπική αναισθησία [...] και ξαφνικά προς μεγάλη μου έκπληξη, κάτι άλλαξε. Μου φάνηκε ότι κοιτούσα τον εαυτό μου και τους γιατρούς γύρω από το χειρουργικό τραπέζι από κάπου ψηλότερα, κάπου λίγο πιο ψηλά από τα κεφάλια τους. Εκείνη τη στιγμή, φώναξε τρομαγμένη ; Γιατρέ , ο σφυγμός της σταμάτησε !. Υστερα, σα να μπήκα μέσα σε μια μακριά σκοτεινή σήραγγα που καθώς την περνούσα, σκεφτόμουν ήρεμη : Αυτό θα 'ναι να πεθαίνεις [...] Ξαφνικά αναδύθηκα σ'ένα χώρο πλημμυρισμένο από ένα παλλόμενο ζωντανό φως που είναι αδύνατο να περιγραφεί με λόγια [...] Βρέθηκα να κοιτάζω μέσα από ένα τεράστιο καμπυλωτό παράθυρο [...] Ό,τι είδα εκεί πέρα, κάνει όλες τις γήινες ομορφιές να ωχριούν. Πλήθος χαρούμενων παιδιών, τραγουδούσαν και γελούσαν μέσα στους κήπους, κάτω από

μηλιές [...] Αρχισα σιγά –σιγά ν' αντιλαμβάνομαι μια Παρουσία – την Παρουσία της χαράς, της αρμονίας και της ευσπλαχνίας. Η καρδιά μου πόθησε τότε ν' ενωθεί μ' αυτή την ομορφιά. Ήταν όμως αδύνατο να κινηθώ και να περάσω μέσα από το παράθυρο. Ένα αόριστο εμπόδιο μου έκλεινε το δρόμο και κάποια δύναμη μ' έσπρωχνε προς τα πίσω, κάθε φορά που προσπαθούσα να μπω[...] Μου φάνηκε ότι άρχισα ν' απομακρύνομαι απ' το καμπυλωτό παράθυρο. Άλλο ένα μακρύ ταξίδι μέσα από τη σκοτεινή σήραγγα, και ξαναγύρισα στο κρεβάτι, πάνω στο οποίο βρισκόταν ξαπλωμένο ένα σώμα, χαλαρό και ακίνητο, ενώ νοσοκόμες και γιατροί δούλευαν πάνω του. Παρά τη θέλησή μου, μπήκα μέσα του [...] Κούνησα δοκιμαστικά ένα δάκτυλο, απορώντας την ίδια στιγμή για το ποια πράγματι ήμουν. Εκείνη τη στιγμή μια από τις νοσοκόμες αναφώνησε : Δόξα τω Θεώ ! Συνέρχεται. Μετά από δεκαπέντε ολόκληρα λεπτά ! [...]. Την υπόλοιπη μέρα κι όλη την επόμενη , εκείνος ο άλλος κόσμος ήταν πολύ πιο έντονος και πραγματικός για μένα, από αυτόν στον οποίο ξαναγύρισα».

Προσωκρατικοί φιλοσοφικοί στοχασμοί για τον θάνατο

Από τη στιγμή που ο θάνατος έγινε συνειδητός για τον άνθρωπο η ψυχή του αναδείχθηκε σε πρωταρχικό πρόβλημα ^{xlii} για το φιλοσοφικό στοχασμό και την προσευχή του στο Θεό. Το πνεύμα της αντίστασης του ανθρώπου στην επιδρομή του θανάτου του πρωτοβρήκε φιλοσοφημένη έκφραση στη διδασκαλία των Προσωκρατικών, οι οποίοι συμμερίζονταν την πίστη της λαϊκής παράδοσης για το χωρισμό της ψυχής από το θνητό σώμα :

“ συνεκρίθη καὶ διεκρίθη ἀπὸ τῆς θνητῆς ὄψης ἤλθεν πάλιν, γὰρ μὲν εἰς γᾶν, πνεῦμα δ’ ἄνω. τί τῶνδε χαλεπὸν; οὐδὲ ἔν ^{xliii}”.

Κατά τον Κικέρωνα, πρώτος ο Φερεκύδης από τη Σύρο δίδαξε πως η ψυχή είναι αθάνατη και άφθαρτη :

“ *Pherecides Syrius primum dixit animos esse hominum sempiternos antiquus sane [...] autem vocabulo animam hominis prior omnibus immortalem auditoribus suis tradidisse docetur* ^{xliiv}”.

Αντιθέτως κατά το Σουίδα :

“ πρώτος δὲ Θαλῆς τὸ τοῦ σοφοῦ ἔσχεν ὄνομα καὶ πρώτος τὴν ψυχὴν εἶπεν ἀθάνατον” ^{xlv}.

Ο Ηρόδοτος πάλι έχει τη γνώμη ότι :

“ πρώτοι δὲ καὶ τὸνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἐστὶ” ^{xlvi}.

Για τον Αλκμαίωνα αναφέρει ο Διογένης ότι :

“ ἔφη δὲ καὶ τὴν ψυχὴν ἀθάνατον καὶ κινεῖσθαι αὐτὴν συνεχῆς ὡς τὸν ἥλιον” ^{xlvii}.

Αυτό επιβεβαιώνει και ο Αριστοτέλης :

“ Αλκμαίων ἔοικεν ὑπολαβεῖν περὶ ψυχῆς· φησὶ γὰρ φησὶ γὰρ αὐτὴν ἀθάνατον εἶναι διὰ τὸ εἰκέναι τοῖς ἀθανάτοις· τοῦτο δ’ ὑπάρχειν αὐτῇ ὡς αἰεὶ κινουμένη· κινεῖσθαι γὰρ καὶ τὰ θεῖα πάντα συνεχῶς αἰεὶ” ^{xlviii}.

Ο Αέτιος αναφέρει ότι :

" Πυθαγόρας μεν και Αναξαγόρας και Διογένης [...] άφθαρτον είναι την ψυχήν απεφήναντο ^{xlix} "

Όντως κατά τον Ιάμβλιχο ¹ :

" Ζάμολξιν Πυθαγόρου δοῦλος γενόμενος και τῶν λόγων τῶν Πυθαγόρου διακούσας, ... και πρὸς τὴν ἀνδρείαν τοὺς πολίτας παρεκάλεσε, τὴν ψυχήν ἀθάνατον εἶναι πείσας, ὡς ουκ ἔστιν φθαρῆναι τὴν ψυχήν "

Ο Αέτιος αναφέρει περαιτέρω ότι κατά τον Ηράκλειτον

" ἄφθαρτον εἶναι τὴν ψυχήν, ἐξιοῦσαν γὰρ εἰς τὴν τοῦπαντός ψυχήν ἀναχωρεῖν πρὸς τὸ ὁμογενές ^{li} "

Ἢδη κατά τους προσωκρατικούς το κακό με το θάνατο δεν ἐγκείται στο χωρισμό της ψυχῆς ἀπὸ το σῶμα ἀλλὰ ἀντιστρόφως, ο ἐγκλεισμός της ψυχῆς στο ἀδύναμο σῶμα εἶναι το κακό – ἓνα εἶδος κολασμοῦ :

" Μαρτυροῦνται δὲ και οἱ παλαιοὶ θεόλογοί τε και μάντιες, ὡς διὰ τινὰς τιμωρίας ἀψυχὰ τῶ σῶματι συνέζευκται και καθάπερ ἐν σάματι τούτῳ τέθαπτα ^{lii} "

Για το λόγο αὐτό ο θάνατος δεν ἔχει το νόημα ἀφανισμού της ζωῆς στο σύνολό της, ἀφοῦ ἡ ψυχή με το θάνατο ἀπελευθερώνεται ἀπὸ το θνητό σῶμα :

" οὐδὲ γὰρ ὁ θάνατος ἦν ἀπόσβεσις, ὡς ἔοικεν, τῆς συμπάσης ζωῆς τοῦ σώματος " ^{liii}

Με τὴν ἔννοια αὐτή ο θάνατος εἶναι ζωοδότης για τὴν ψυχή, ἔτσι που :

" οὐδὲν ἔφη τὸν θάνατον διαφέρειν τοῦ ζῆν ^{liv}, και ἡ αὐτὴ τελευτὴ και ἀρχὴ ^{lv} "

Συνακόλουθα εἶναι ἀστοχο να κατηγοροῦμε το θάνατο ὡς ἀνίερο :

και θάνατον ἀλοίτην επικατηγοροῦντας ἢ σφάλλονται διδάξας ^{lvi}.

Με αὐτό το ἦθος ἀπέναντι στο θάνατο μπορούμε να κατανοήσουμε τὴν στάση τοῦ Αναξαγόρα, δασκάλου και πολιτικοῦ συμβούλου τοῦ Περικλή, καθὼς διηγείται ο Διογένης ^{lvii} :

" προσαγγελέντων, τῆς τε καταδίκης και τῆς τῶν παιδων τελευτῆς, εἰπεῖν περὶ μὲν ... περὶ δὲ τῶν παιδων, ὅτι « Ἦδειν αὐτοὺς θνητοὺς γεννήσας. ... ἄλλοι εἰς Ξενοφῶντα. Τοῦτον δὲ και θάψαι ταῖς ἰδίαις χερσὶν αὐτοὺς " ^{lviii} "

Συνεπώς , ό,τι έμεινε ανολοκλήρωτο στη γη, μπορεί να ολοκληρωθεί. Ό,τι γνώρισα στη γη αποτυχία , μπορεί αργότερα να θεραπευτεί . Ίσως όμως το τίμημα να συνεπάγεται χρόνια πόνου και τύψεων , δακρύων και μοναξιάς. Όταν φέρνω στο νου μου το θάνατο δεν πρέπει να το σκέφτομαι ούτε ως ένα ένδοξο, ούτε ως ένα ελεεινό γεγονός. Η εικόνα που ο Θεός δίνει για το θάνατο στη Βίβλο και τα Ευαγγέλια είναι πιο περίπλοκη και από τα δύο αυτά. Ο Θεός δεν μας έπλασε (κατά τον Χριστιανισμό) για το θάνατο και την καταστροφή. Μας έπλασε για την Αιώνια ζωή . Μας προσκάλεσε στην αθανασία – όχι μόνο στην αθανασία της Ανάστασης , αλλά σε μια αθανασία που δεν γνώριζε θάνατο. Ο θάνατος επήλθε συνέπεια της αμαρτίας. Επήλθε επειδή ο άνθρωπος έχασε το Θεό, επειδή Τον αποστράφηκε και ζήτησε τρόπο να επιτύχει τα πάντα δίχως Εκείνον. Τη γνώση που ήταν δυνατόν να αποκτηθεί μέσα από την κοινωνία με τη Γνώση και τη Σοφία του Θεού, ο άνθρωπος επιχείρησε να την αποκτήσει μόνος του. Αντί της οικειότητας με το Θεό, επέλεξε τη δική του αυτό-νόμηση. Ο γάλλος πάστορας Ρολάν ντε Κιουρί μας δίδει μία μάλλον επιτυχημένη εικόνα όπου τη στιγμή που ο άνθρωπος γύρισε την πλάτη του στο Θεό και ατένισε το άπειρο μπροστά του, δεν υπήρχε πια γι'αυτόν Θεός. Και μιάς και ο Θεός είναι η μοναδική πηγή ζωής, στον άνθρωπο, δεν έμενε τίποτε άλλο από το να πεθάνει . Στη Βίβλο συναντούμε κάτι εντυπωσιακό σχετικά με τη μοίρα του ανθρώπου. Ο θάνατος επήλθε μεν, αλλά δεν κατάκτησε τον άνθρωπο απότομα, με τον τρόπο που τον πέτυχε αυτό αργότερα. Μέσα από τα ηλικιακά όρια στα οποία έφτασαν οι άνθρωποι των δέκα πρώτων μεγάλων γενεών της Βίβλου, διαπιστώνουμε τη σταδιακή μείωση της διάρκειας της ζωής. Υπάρχουν αποσπάσματα στη Βίβλο, που καταδεικνύουν με σαφήνεια ότι θάνατος κατέκτησε την ανθρωπότητα βήμα – βήμα. Ο θάνατος είχε έρθει, αλλά η δύναμη της ζωής ήταν ακόμη παρούσα . Σταδιακά ωστόσο, από τη μία γενιά στην άλλη, ο θάνατος μείωνε όλο και περισσότερο τη διάρκεια ζωής των θνητών και αμαρτωλών ανθρώπων. Υπάρχει λοιπόν κάτι τραγικό στο θάνατο. Από τη μία μεριά, είναι τερατώδης , δεν θα έπρεπε καν να υπάρχει , είναι το αποτέλεσμα της απώλειας του Θεού. Όμως απ' την άλλη πλευρά, μία ατέρμονη διχοστασία με το Θεό, μία ζωή χιλιάδων και χιλιάδων ετών χωρίς την ελπίδα πως θα υπάρξει ένα τέλος σ'αυτή τη διχοστασία, σ'αυτό το φαύλο κύκλο, θα μπορούσε να είναι πιο φρικτή και από την αποσύνθεση του κορμιού μας. Οσοδήποτε στενό και εάν είναι το πέρασμα του θανάτου, δεν παύει να είναι το μοναδικό πέρασμα που επιτρέπει την απόδραση μας από τον φαύλο κύκλο της ατέρμονης αποστασίας μας από το Θεό και την πληρότητα, δεν παύει να είναι η μοναδική δίοδος διαφυγής από τη σισύφειο

ενδοκοσμικότητά μας, όπου δεν υπάρχει δυνατότητα να ξαναγίνουμε και πάλι μέτοχοι της ζωής του Θεού, μέτοχοι τελικά της θείας φύσης. Γι' αυτό το λόγο και ο απόστολος Παύλος μπορούσε να πει :

'' Για μένα ζωή σημαίνει Χριστός και θάνατος σημαίνει κέρδος '' ^{lix}.

Ο Αναξίμανδρος , όπως ο Ηράκλειτος, ο Παρμενίδης και ο Εμπεδοκλής, πιστεύει στο αναπότερο κοσμικό γεγονός του θανάτου, αλλά ο θάνατος αυτός δεν θεωρείται εδώ εκμηδένιση παρά προϋπόθεση για μια νέα ζωή. Οι κόσμοι στον Αναξίμανδρο είναι θνητοί και διαλύονται όταν εξαντληθούν όλες οι δυνατότητες ύπαρξής τους, αλλά με το θάνατό τους επιστρέφουν πάλι στη προσπερματική κατάσταση από την οποία ξεκίνησαν. Τα κοσμολογικά σπέρματα αποχωρίζονται και απορροφώνται πάλι στο τέλος από το άπειρο. Είναι η αφετηρία και η τελική φάση των κόσμων. Η εικόνα της αναξιμάνδρειας κοσμογονίας δείχνει ότι υπόκειται εδώ ένα βιολογικό και ειδικά εμβρυολογικό πρότυπο σκέψης ^{lx}

Η Πλατωνική διδασκαλία του Σωκράτη και ο θάνατος

Στην Απολογία του ο Σωκράτης εμφανίζεται να διατελεί σε αμφιβολία, αναφορικά με το νόημα του θανάτου :

“ δυοῖν γὰρ θᾶτερόν ἐστιν τὸ τεθάναι· ἢ γὰρ οἶον μὴδὲν εἶναι μὴδὲ αἴσθησιν μὴδεμίαν μὴδενὸς ἔχειν τὸν τεθνεῶτα, ἢ κατὰ τὰ λεγόμενα μεταβολή τις τυγχάνει οὕσα καὶ μετοίκησις τῇ ψυχῇ τοῦ τόπου τοῦ ἐνθένδε εἰς ἄλλον τόπον” ^{lxi}.

Όμως επανειλημμένως ο Σωκράτης αισθάνεται την ανάγκη στην απολογία του να κάνει την επιφύλαξη, μήπως και δεν είναι αληθινά τα λεγόμενα για το χαρακτήρα του θανάτου ως μετοίκησης σε άλλον τόπο :

“ Εἰ δ’ αὖ οἶον ἀποδημῆσαί ἐστιν ὁ θάνατος ἐνθένδε εἰς ἄλλον τόπον, καὶ ἀληθῆ ἐστιν τὰ λεγόμενα, ὡς ἄρα ἐκεῖ εἰσι πάντες οἱ τεθνεῶτες” ^{lxii}.

Και πάλι :

“ εἰ ταῦτ’ ἐστιν ἀληθῆ ” ^{lxiii}.

Και ξανά :

“ τὰ τε γὰρ ἄλλα εὐδαιμονέστεροί εἰσιν οἱ ἐκεῖ τῶν ἐνθάδε, καὶ ἤδη τὸν λοιπὸν χρόνον ἀθάνατοί εἰσιν, εἴπερ γε τὰ λεγόμενα ἀληθῆ” ^{lxiv}.

Αυτήν την αμφιβολία διατηρεῖ ως την κατακλείδα της απολογίας του :

“ ἀλλὰ γὰρ ἤδη ὥρα ἀπιέναι, ἐμοὶ μὲν ἀποθανομένω, ὑμῖν δὲ βιωσομένοις, ὁπότεροι δὲ ἡμῶν ἐρχονται ἐπὶ ἀμείνον πρᾶγμα, ἀδηλον παντὶ πλήν τῷ θεῷ ” ^{lxv}.

Για ένα μόνο ζήτημα είναι βέβαιος ο Σωκράτης στην απολογία του, ότι δηλαδή ο αγαθός άνθρωπος δεν έχει λόγο να φοβηθεῖ τίποτε ούτε στη ζωή ούτε στο θάνατο :

“ ἀγαθὸν αὐτὸ εἶναι. δυοῖν ... τι τοῦτο διανοεῖσθαι ἀληθές, ὅτι οὐκ ἐστιν ἀνδρὶ ἀγαθῷ κακὸν οὐδὲν οὔτε ζῶντι οὔτε τελευτήσαντι, οὐδὲ ἀμελεῖται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πρᾶγματα ” ^{lxvi}.

Αντίθετα σ’ όλους τους άλλους σχετικούς διαλόγους του, στην Πολιτεία, στο Γοργία, στο Φαίδρο και στο Φαίδωνα, ο Πλάτων εμφανίζει τον Σωκράτη να διακατέχεται, όχι απλώς από αόριστη πίστη, αλλά από πλήρη αποδεικτική πεποίθηση για την αθανασία της ψυχής :

“ Ουκ ήσθησαι , ήν δ'εγώ, ότι αθάνατος ημών η ψυχή και ουδέποτε απόλλυται; Και ός εμβλέψας μοι και θαυμάσας είπε . μα Δί', ουκ έγωγε σύ δε τούτ'έχεις λέγειν ; Ει μη αδικώ γ', έφην . οίμαι δε και σύ ουδέν γαρ χαλεπόν ^{lxxvii} . ελπίζω σοι εκ τούτων την αιτίαν επιδείξειν και ανευρήσειν ως αθάνατον η ψυχή ^{lxxviii}. Ουκούν ψυχή ου δέχεται θάνατον ; - Ού. – Αθάνατον άρα ψυχή ; - Αθάνατον. – Είεν, έφη. Τούτο με δη αποδέδειχθαι φώμεν . ει πώς δοκεί ; - Και μάλα γε ικανώς , ω Σώκρατες ^{lxxix}. Εγώ μεν ούν, ω Καλλικλείς, υπο τούτων των λόγων πέπεισμαι ^{lxx} [...] τάχα δ'ούν ταύτα μύθος σοι δοκεί λέγεσθαι ώσπερ γραός και καταφρονείς αυτών, και ουδέν γ'αν ήν θαυμαστόν καταφρονείν τούτων, εί πη ζητούντες είχομεν αυτών βελτίω και αληθέστερα ευρείν ^{lxxi} [...] εμοί δε πειθόμενος ακολούθησον ενταύθα , οί αφικόμενος ευδαιμονήσεις και ζών και τελευτήσας , ως ο νυν λόγος σημαίνει ^{lxxii}. Αθανάτου δε πεφασμένου του υφ'εαυτού κινουμένου , ψυχής ουσίαν τε και λέγον τούτον αυτόν τις λέγων ουκ αισχυνείται” ^{lxxiii}.

Με αυτή την πεποίθηση για την αθανασία της ψυχής , επιχειρεί ο Σωκράτης να προσεγγίσει την ουσία της ^{lxxiv} :

“ Περί μεν ούν αθανασίας αυτής ικανώς . περί δε ης ιδέας αυτής ώδε λεκτέον . οίον μέν εστι , πάντη πάντως θείας είναι και μακράς διηγήσεως , ώ δε έοικεν , ανθρωπίνης τε και ελάττονος ” ^{lxxv}.

Όταν ο Σωκράτης συναντά δυσκολίες να προσεγγίσει κάποιο μεταφυσικό πρόβλημα, και με τα γνωστά του λογικά επιχειρήματα να αποδείξει τη λύση, στην οποία εκείνος πιστεύει, τότε γίνεται άλλος άνθρωπος . Εξαφανίζεται ο αμείλικτος ελεγκτής των κανόνων της λογικής από ένα άλλο επίπεδο ζωής. Αυτός ο άλλος Σωκράτης είναι γλαφυρός αφηγητής . ασφαλώς με επίγνωση του ότι απλώς διδάσκει συναρπαστικά και δεν επιχειρηματολογεί. Από την άλλη μεριά πρέπει να παραδεχτούμε ότι η λογική απόδειξη ταιριάζει στα φυσικά προβλήματα. Για τα μεταφυσικά, όπως ο νους, βεβαίως κατά τον ορθό λόγο, όμως περισσότερο υποψιάζεται και πιθανολογεί παρά αποδεικνύει , η έκφραση με εικόνες είναι όντως κατάλληλη γλώσσα κατανόησης. Οπωσδήποτε στο διάλογο του Φαίδρου η μυθοπλαστική ικανότητα του Σωκράτη επιβεβαιώνει την παρατήρησή του ότι :

“ μέγιστα τών αγαθών ήμιν γίγνεται δια μανίας, θεία μέντοι δόσει διδομένης ” ^{lxxvi}

έτσι που όλος ο διάλογος ευλόγως να χαρακτηρίζεται ως :

“ έργο πραγματικώς θείας στιγμής του φιλοσόφου, όστις μας έδωκεν ένα φιλοσοφικόν και λογοτεχνικόν αριστούργημα, το οποίο γράφηκε εις ενθουσιαστικήν έκστασιν” ^{lxxvii} :

Εοικέτω δή ξυμφύτω δυνάμει υποπτέρου ζεύγους τε και ηνιόχου ^{lxxviii}[...] των δε δη ίππων ο μέν, φαμέν, αγαθός, ο δ'ού ^{lxxix} [...]. Πέφυκεν η πτερού δύναμις το εμβριθές, άγειν άνω μετεωρίζουσα ή το των θεών γένος οικεί . κεκοινώνηκε δε πη μάλιστα των περί το σώμα του θείου (ψυχή). Το δε θείον καλόν, σοφόν, αγαθόν, και πάν ότι τοιούτον . τούτοις δή τρέφεται τε και αύξεται μάλιστά γε το της ψυχής πτέρωμα, αισχρώ δε και κακώ και τους εναντίους φθίνει τε και διόλλυται ^{lxxx}[...] η γαρ αχρώματός τε και ασχημάτιστος και αναφής ουσία όντως ψυχής ούσα κυβερνήτη μόνω θεατή νώ ^{lxxxi}.

Πέρα όμως από το γοητευτικό μύθο για τα δύο αντίθετα φτερωτά άλογα και τον Ηνίοχο, ως προβολή σε μεγέθυνση της ψυχής, ο Σωκράτης δε διστάζει να συνομολογήσει ταπεινά πως :

“ πλάττομεν ούτε ιδόντες ούτε ίκανώς νοήσαντες θεόν ”. ^{lxxxii}.

Από αυτήν τη σεμνή παραδοχή ξεκινά στη δική μας εποχή και ο Π. Κανελλόπουλος ^{lxxxiii} :

“ Η αδυναμία του ανθρώπινου πνεύματος να συλλάβει την άπειρη ουσία του εαυτού του είναι η μεγαλύτερη απόδειξη για τη μεταφυσική υπόστασή του” .

Ωστόσο στο Φαίδρο, στην Πολιτεία και στο Φαίδωνα, ο Σωκράτης προσπαθεί να αποδείξει την αθανασία της ψυχής :

“Ψυχή πᾶσα άθάνατος” ^{lxxxiv}.

Στο Φαίδρο ο Σωκράτης επικαλείται την αρχή :

“ Το γαρ αεικίνητον αθάνατον . το δ'άλλο κινούν και υπ'άλλου κινούμενον, παύλαν έχον κινήσεως, παύλαν έχει ζωής. μόνον δή το αυτό κινούν, άτε ουκ απολείπον εαυτό , ού ποτε λήγει κινούμενον, αλλά και τοις άλλοις όσα κινείται τούτο πηγή και αρχή κινήσεως. Αρχή δε αγέννητον. Εξ αρχής γαρ ανάγκη πάν το γιγνόμενον γίγνεσθαι , αυτήν δε μηδ'εξ ενός . ει γαρ εκ του αρχή γίγνοιτο , ουκ αν εξ αρχής γίγνοιτο. Επειδή δε αγέννητόν εστι, και αδιάφθορον αυτό ανάγκη είναι . Αρχής γαρ δή απολομένης ούτε αυτή ποτε έκ του ούτε άλλο εξ εκείνης γενήσεται , είπερ εξ αρχής δει τα πάντα γίγνεσθαι [...] Αθανάτου δε πεφασμένου του

υφ'εαυτού κινουμένου, ψυχής ουσίαν τε και λόγον τούτον αυτόν τις λέγων ουκ αισχυννείται ^{lxxxv}.

Είναι γνωστό πως *Θαλής* :

'' απεφήνατο πρώτος την ψυχὴν φύσιν αεικίνητον ἢ αυτοκίνητον '' ^{lxxxvi}.

Το επιχείρημα αυτό για την κατάφαση της αθανασίας της ψυχής φαίνεται να συμμερίζεται στην εποχή μας και ο Π. Κανελλόπουλος ^{lxxxvii} :

''Όπως δεν μπορεί να προέρχεται η προσωπικότητα του ανθρώπου από το μηδέν, έτσι δεν μπορεί και να καταλήγει στο μηδέν. Γι' αυτό δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να ναι ο θάνατος ανυπαρξία απόλυτη '' .

Ο αισθητός κόσμος μας διακατέχεται από αέναη διαλεκτική κίνηση, στο πλαίσιο της οποίας η αντίθεση , που διαδέχεται κάποια θέση , ποτέ δεν έχει το χαρακτήρα οριστικής και αμετάκλητης λύσης. Επακολουθεί με αναπότρεπτη νομοτέλεια μια τρίτη κατάσταση, η σύνθεση , στην οποία, ως νέα θέση , με τον καιρό εναντιώνεται μια άλλη αντίθεση για να οδηγήσει και εκείνη σε μία άλλη σύνθεση , και ούτω καθεξής. Μέσα σ' αυτή λοιπόν την αναπότρεπτη νομοτέλεια που διέπει τον αισθητό μας κόσμο αποκλείεται λογικώς να είναι ο θάνατος , ως αντίθεση στη θέση της ζωής η τελική φάση της περιπέτειας της εξατομικευμένης ανθρώπινης προσωπικότητας. Η λογική πειθαναγκάζει στην παραδοχή ότι, δεν μπορεί, παρά να επακολουθεί μια άλλη φάση, ως σύνθεση , που κι αυτή θα είναι απλώς ένας σταθμός μέσα στην αέναη διαλεκτική κίνηση. Σε επίπεδο αποδεικτικής θεμελίωσης, οι συλλογισμοί που εκτέθηκαν δεν αρκούν για να αποδείξουν κατά δικανικό ή πολύ περισσότερο κατά λογικό τρόπο την αθανασία της ψυχής. Και αυτό διότι έχουν αξιωματικές αφετηρίες, στερούμενες αποδεικτικής βάσεως, δηλαδή ότι η ψυχή είναι αεικίνητη και ότι δεν έχει αρχή γένεσης.

Στο ίδιο επίπεδο κινείται και η αντίρρηση εναντίον του περαιτέρω επιχειρήματος της πλατωνικής διδασκαλίας του Σωκράτη, που προβάλλει η Πολιτεία, δηλαδή ότι η ψυχή δε συμπαρασύρεται στη φθορά του σώματος, ότι μόνον από τις κακίες που την πλήττουν φθείρεται , αλλά δεν εξαφανίζεται ολοκληρωτικά, και συνακόλουθα ότι:

'' Εάν του σώματος πονηρία ψυχής ψυχής πονηρίαν εμποιή, μη ποτε αξιώμεν υπό αλλοτρίου κακού άνευ της ίδιας πονηρίας ψυχὴν απόλλυσθαι, τω ετέρου κακῷ ἑτερον ^{lxxxviii}[...] Ἡ τοίνυν ταῦτα ἐξελέγξωμεν ὅτι ου καλῶς λέγομεν, ἢ ἕως αν ἢ ἀνέλεγκτα, νή ποτε φώμεν υπό πυρετού μηδ' ὑπ' ἄλλης νόσου , μηδ' αὐ υπό

σφαγής, μήδ' εἶ τις ὅτι σμικρότατα ὅλον τὸ σῶμα κατατέμῳι, ἔνεκα τούτων μηδὲν μάλλον ποτε ψυχὴν ἀπόλλυσθαι, πρὶν ἂν τις ἀποδείξῃ ὡς δια τὰ ταυτὰ τὰ παθήματα τοῦ σώματος αὐτὴ ἐκείνη ἀδικώτερα καὶ ἀνοσιώτερα γίγνεται ἀλλοτρίου δε κακοῦ ἐν ἄλλῳ γιγνομένου, τοῦ δε ἰδίου ἐκάστῳ μη ἐγγιγνομένου, μήτε ψυχὴν μήτε ἄλλο μηδὲν ἐώμεν φάναι τινὰ ἀπόλλυσθαι ^{lxxxix}''.

Με αὐτὴ τὴ μάλλον ἀσθενικὴ ἐπιχειρηματολογία, δὲν εἶναι νὰ ἀπορεῖ κανεὶς γιὰτί ὁ Πλάτων ἀισθάνθηκε τὴν ἀνάγκη νὰ ὠθήσῃ ἐπικουρικῶς τὸ Σωκράτη νὰ διηγηθεῖ τὴν περίπτωσῃ τοῦ Ἡρα, ὁ ὁποῖος, ἐνῶ βρισκόταν στὴν πυρὰ τὴ δωδεκάτῃ μέρῃ ἀπὸ τὸ φαινομενικὸ θάνατό του :

" ἀνεβίῳ, ἀναβιούς δ' ἔλεγεν ἅ ἐκεῖ ἰδοι. ἔφη δε, εἰδὴ οὐ ἐκβήναι, τὴν ψυχὴν πορεύεσθαι μετὰ πολλῶν, καὶ ἀφικνεῖσθαι σφᾶς εἰς τόπον τινὰ δαιμόνιον ^{xc}''.

Ἡ κύρια ἐπιχειρηματολογία τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας τοῦ Σωκράτη γιὰ τὴν ἀθανασία τῆς ψυχῆς περιέχεται στὸ διάλογο τοῦ Φαίδωνα, ἐκείνη τὴν ἡμέρῃ, κατὰ τὸ δειλινὸ τῆς ὁποίας ἡρεμος ἦπτε τὸ κόνειο στὸ δεσμωτήριο. Σταθερὴ ἀφετηρία τοῦ Σωκράτη εἶναι ἡ παραδοσιακὴ πίστη, ποῦ εἶχε καλλιεργηθεῖ ἀπὸ τὴν ποίησῃ καὶ κάποιους ἀπὸ τοὺς Προσωκρατικούς πῶς ὁ θάνατος δὲν εἶναι τίποτε ἄλλον παρὰ ἡ ἀποδέσμευσῃ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ σῶμα :

" Ἡγούμεθα τι τὸν θάνατον εἶναι [...] μὴ ἄλλο τι ἢ τὴν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγὴν [...]. Καὶ τούτο εἶναι τὸ τεθάναι, χωρὶς μὲν ἀπὸ τῆς ψυχῆς ἀπαλλαγέν αὐτὸ καθ' αὐτὸ τὸ σῶμα γεγονέναι, χωρὶς δε τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀπαλλαγείσαν αὐτὴν καθ' αὐτὴν εἶναι ^{xcii}''.

Τὴν ἰδία θέσῃ φέρεται ὁ Σωκράτης νὰ υποστηρίξει καὶ στὸ Γοργία ὅπου:

" ὁ θάνατος τυγχάνει ὦν, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, οὐδὲν ἄλλο ἢ δύσιν πραγμάτων διάλυσῃ, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος ἀπ' ἀλλήλων'' ^{xciii}.

Καὶ ὅμως, στὸ πλαίσιο τῆς πλήρους ἀπόδειξῆς, τὴν ὁποία εὐαγγελίζεται ὁ Σωκράτης, ἡ ἀφετηρία αὐτὴ δὲν μπορεῖ λογικῶς νὰ εἶναι ἀπαλλαγμένη ἀπὸ τὴν δυσπιστία, πῶς ὁ θάνατος εἶναι ἀπὸ κοινού φθορὰ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ὁ συνομιλητὴς του, ὁ Θηβαῖος Κέβης, δε διστάζει νὰ του παρατηρήσῃ :

" ὦ Σώκρατες, τὰ μὲν ἄλλα ἐμοίγε δοκεῖ καλῶς λέγεσθαι, τὰ δε περὶ τῆς ψυχῆς πολλὴν ἀπιστίαν παρέχει τοῖς ἀνθρώποις μὴ, ἐπειδὴν ἀπαλλαγὴ τοῦ

σώματος, ουδαμού έτι ή , αλλ'εκείνη τη ημέρα διαφθείρηται τε και απολλύηται ή αν ο άνθρωπος αποθνήσκη''^{xciii}.

Για να μεταδώσει τη δική του πίστη στην αθανασία της ψυχής ο Σωκράτης επικαλείται το επιχείρημα της προέλευσης κάθε φαινομένου από το αντίθετό του :

" αναγκαίον όσοις έστι τι εναντίον, μηδαμόθεν άλλοθεν αυτό γίγνεσθαι ή εκ του αυτώ εναντίου ''^{xciv}.

Από τη ζωή γεννιέται ο θάνατος, έτσι που να είμαστε υποχρεωμένοι να δεχθούμε ότι και από το θάνατο ξαναγίνεται καινούργια ζωή, με την έννοια ότι η ψυχή, με το θάνατο, εγκαταλείπει το σώμα, και με νέα γέννηση επανέρχεται σε νέο σώμα :

" ομολογείται άρα ημίν, και ταύτη, τους ζώντας εκ των τεθνεώτων γεγονέναι ουδέν ήττον ή τους τεθνεώτας εκ των ζώντων. Τούτου δε όντος, ικανόν που εδόκει τεκμήριον είναι ότι αναγκαίον τας των τεθνεώτων ψυχάς είναι που, όθεν δή πάλιν γίγνεσθαι''^{xcv}.

Ο ανωτέρω συλλογισμός , σε επίπεδο κανόνων της τυπικής λογικής, είναι ίσως βάσιμος. Εάν και θα μπορούσε ν' αντιπαρατηρηθεί ότι μεταξύ του θετικού και αρνητικού δε λειτουργεί παλιρροιακή σχέση (από τη ζωή στο θάνατο, από εκείνον ξανά στη ζωή , και ούτω καθεξής) , αλλά σε διαλεκτική κίνηση (από τη θέση στην αντίθεση και από εκείνη στη σύνθεση , στην οποία, ως νέα (άλλης μορφής) θέση, εναντιώνεται μια νέα αντίθεση, που οδηγεί ελικοειδώς σε νέα σύνθεση, και ούτω καθεξής. Οπωσδήποτε όμως, σε επίπεδο κανόνων ουσιαστικής λογικής, δικαιολογείται δυσπιστία ως προς την αφετηρία του, δηλαδή ότι οι ψυχές των νεκρών επανέρχονται στα σώματα των νεογέννητων. Σε επίπεδο επιστημονικής τεκμηρίωσης είναι ακόμη πιο ασθενικό το δεύτερο επιχείρημα που αναπτύσσει ο Σωκράτης στο διάλογο του Φαίδωνα , δηλαδή :

" ότι ήμιν ή μάθησις ουκ άλλο τι ή ανάμνησις τυγχάνει ούσα, και κατά τουτόν ανάγκη που ήμᾶς εν προτέρω τινι χρόνω μεμαθηκέναι ᾧ νῦν ἀναμνησκόμεθα. τουτό δε αδύνατον, ει μη ήν που ήμιν ή ψυχή πριν εν τῶδε τῶ ἀνθρωπίνω είδει γενέσθαι· ὥστε και ταύτη ἀθάνατον ή ψυχή τι ἔοικεν είναι ''^{xcvi}.

Πριν λοιπόν έλθει στη γη η ψυχή μας ήταν σ'έναν άλλον, πνευματικό, κόσμο, κι εκεί είχε γνωρίσει τα'αρχέτυπα (τις ιδέες) του ωραίου, του καλού και γενικώς της απόλυτης ουσίας του όντος. Και με αυτήν την ανάμνηση αξιολογεί ήδη στη γη φαινόμενα, τα οποία τείνουν να μετέχουν εκείνων των ακατάλυτων αρχετύπων :

“ εἰ μὲν ἔστιν ἅ θρυλοῦμεν ἀεὶ, καλὸν τὲ τι καὶ ἀγαθὸν καὶ πᾶσα ἢ τοιαύτη οὐσία, καὶ ἐπὶ ταύτην τὰ ἐκ τῶν αἰσθήσεων πάντα ἀναφέρομεν, ὑπάρχουσαν πρότερον ἀνευρίσκοντες ἡμετέραν οὖσαν, καὶ ταῦτα ἐκείνη ἀπεικάζομεν, ἀναγκαῖον, οὕτως ὥσπερ καὶ ταῦτα ἔστιν, οὕτως καὶ τὴν ἡμετέραν ψυχὴν εἶναι καὶ πρὶν γεγονέναι ἡμᾶς ”^{xcvii}.

Πάντοτε στο επίπεδο της επιστημονικής τεκμηρίωσης, το επιχείρημα της ανάμνησης εμφανίζεται σε δύο σημεία ισχνό: πρώτο, ότι η αφετηρία του στηρίζεται απλώς σε μία υποθετική κρίση, που δεν είναι καθόλου αυταπόδεικτη. Γι’αυτό και ο ίδιος ο Σωκράτης κάνει την επιφύλαξη *εἰ μὲν ἔστιν ἅ θρυλούμεν ἀεὶ*, αν δηλαδή όντως υπάρχει ένας άλλος πνευματικός κόσμος , όπου η ψυχή είχε γνωρίσει τ’αρχέτυπα του ωραίου και του καλού, και γενικώς τ’αρχέτυπα (τις ιδέες) της ουσίας των αξιολογήσεών μας. Και , δεύτερο, καθώς ο Σιμμίας αντιπαρατηρεί στο Σωκράτη, κι αν ακόμη η ψυχή εισέρχεται στο ανθρώπινο σώμα, προερχόμενη από εκείνον τον πνευματικό κόσμο των αρχετύπων, πάντως αυτό δε σημαίνει αναγκαίως ότι μετά το θάνατο επιστρέφει εκεί :

“ εἰ μὲντοι καὶ ἐπειδὴν ἀποθάνωμεν ἔτι ἔσται, οὐδὲ αὐτῶ μοι δοκεῖ, ἔφη, ὦ Σώκρατες, ἀποδεδείχθαι, ἀλλ’ ἔτι ἐνέστηκεν ὁ νυνδὴ Κέβης ἔλεγε, τὸ τῶν πολλῶν, ὅπως μὴ ἅμα ἀποθνήσκοντος τοῦ ἀνθρώπου διασκεδάννυται ἢ ψυχὴ καὶ αὐτῇ τοῦ εἶναι τοῦτο τέλος ἤ. τί γὰρ κωλύει γίγνεσθαι μὲν αὐτὴν καὶ συνίστασθαι ἄλλοθεν ποθεν καὶ εἶναι πρὶν καὶ εἰς ἀνθρώπειον σῶμα ἀφικέσθαι, ἐπειδὴν δὲ ἀφίκεται καὶ ἀπαλλάττηται τούτου, τότε καὶ αὐτὴν τελευτᾶν καὶ διαφθείρεσθαι ”^{xcviii}.

Ο Σωκράτης επιμένει στην αντιδιαστολή του σώματος από την ψυχή :

“ ἄλλο τι ἡμῶν αὐτῶν τὸ μὲν σῶμά ἐστι, τὸ δὲ ψυχὴ ”^{xcix}.

Αλλού ο Πλάτων θα πει πως οι κατώτεροι θεοί, τους οποίους δημιούργησε ο ένας και αληθινός θεός, κατ’εντολή του :

“ οἱ δὲ μιμούμενοι, παραλαβόντες ἀρχὴν ψυχῆς ἀθάνατον, τὸ μετὰ τοῦτο θνητὸν σῶμα αὐτῇ περιετόρνενυσαν ὄχημά τε πᾶν τὸ σῶμα ἔδοσαν^c. καὶ τὸ μὲν δὴ σῶμα ὄρατὸν οὐρανοῦ γέγονεν, αὐτὴ δὲ ἀόρατος μὲν, λογισμοῦ δὲ μετέχουσα καὶ ἀρμονίας ψυχῆ, τῶν νοητῶν ἀεὶ τε ὄντων ὑπὸ τοῦ ἀρίστου ἀρίστη γενομένη τῶν γεννηθέντων^{ci}.

Ἦδη ο πλατωνικός Σωκράτης ερωτά , με τι μοιάζει η ψυχή :

“ ποτέρω οὖν ἢ ψυχῆ ἔοικεν ”^{cii};

Για να εκμαιεύσει από τους συνομιλητές του την απάντηση :

" δῆλα δὴ, ὦ Σώκρατες, ὅτι ἡ μὲν ψυχὴ τῶ θείῳ, τὸ δὲ σῶμα τῶ θνητῶ ^{ciii}.

Κάτι που επιβεβαιώνει πως ἡ δὲ ψυχὴ ἄρα, τὸ αἰδέεσθαι, τὸ εἰς τοιοῦτον τόπον ἕτερον οἰχόμενον γενναῖον καὶ καθαρὸν καὶ αἰδῆ, εἰς Αἴδου ὡς ἀληθῶς, παρὰ τὸν ἀγαθὸν καὶ φρόνιμον θεόν" ^{civ}.

Αλλά , αυτόν τον Ἄδη, που θυμίζει τα σκοτεινά υποχθόνια βασίλεια του Πλούτωνα, ο Πλάτων θα τον τοποθετήσει στον ουρανό :

" πρὸς δὲ τὴν ἐν οὐρανῶ συγγένειαν ἀπὸ γῆς ἡμᾶς αἴρειν [...] ἐκεῖθεν γάρ, ὄθεν ἡ πρώτη τῆς ψυχῆς γένεσις ἔφυ " ^{cv}.

Πόσο πιο γοητευτικά τα παρουσιάζει ο « ἄλλος » Σωκράτης, ὄχι ο αυστηρὸς θεματοφύλακας των κανόνων της λογικῆς, ἀλλά ο γλαφυρὸς ἀφηγητὴς με τον υφέροντα ποιητικὸ οἶστρο, στον οποίο ομολογεί ὅτι ἀφοσιώθηκε:

"ποιήσαντα ποιήματα καὶ πιθόμενον τῶ ἐνυπνίῳ " ^{cvi},

που τον εἶχε προστάζει :

" μουσικὴν ποίει καὶ ἐργάζου " ^{cvi}.

Και ὅμως ο διανοούμενος δέσμιος των κανόνων της ἀμείλικτης λογικῆς και ἔρμαιος των ἀμφιβολιών του, εὐλόγα ἀναρωτιέται : πως μπορεῖ ν' ἀποδειχθεῖ ἀδιασείστως ἡ ἀφετηρία της σοκρατικῆς επιχειρηματολογίας, ὅτι τάχα ἄλλο τι ἡμῶν αὐτῶν το μὲν σῶμα, τὸ δε ψυχὴ. Αὐτὴ την ἐγγενή κατάρα του διανοουμένου, συνεχῶς ν' ἀμφιβάλλει, ἀντιτάσσει με παρρησία ο Σιμμίας στο Σωκράτη :

" ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ, ὦ Σώκρατες, περὶ τῶν τοιούτων ἴσως ὥσπερ καὶ σοὶ τὸ μὲν σαφὲς εἰδέναι ἐν τῶ νῦν βίῳ ἢ ἀδύνατον εἶναι ἢ παγχάλεπόν τι" ^{cvi}.

Γι'αὐτό ο συνομιλητὴς του Σωκράτη δε θεωρεῖ ὡς ικανοποιητικὰ ὅσα επιχειρήματα ἐκεῖνος ἀνέπτυξε :

" ἐμοὶ γάρ [...] οὐδὲν πάνυ φαίνεται ἰκανῶς εἰρησθαι " ^{cix}.

Ἔτσι ο Σωκράτης πειθαναγκάζεται ν' ἀναζητήσῃ ἄλλην επιχειρηματολογία, την οποία ἐντάσσει στο γενικότερο πρόβλημα της αἰτιότητας :

" ὅλως γὰρ δεῖ περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς τὴν αἰτίαν διαπραγματεῦσθαι" ^{cx}.

Σ'αὐτό το πλαίσιο , και με ἀφετηρία τη θεωρία του για την ὑπαρξὴ του πνευματικῆς κόσμου των ἀρχετύπων (των ἰδεῶν), ἐπιμένει πως θα μπορέσει ν' ἀποδείξει την ἀθανασία της ψυχῆς :

“ ἄρχομαι ἀπ’ ἐκείνων, ὑποθέμενος εἶναι τι καλὸν αὐτὸ καθ’ αὐτὸ καὶ ἀγαθὸν καὶ μέγα καὶ τᾶλλα πάντα· ἂ εἴ μοι δίδως τε καὶ συγχωρεῖς εἶναι ταῦτα, ἐλπίζω σοι ἐκ τούτων τὴν αἰτίαν ἐπιδείξειν καὶ ἀνευρήσειν ὡς ἀθάνατον [ἢ] ψυχὴ”
cxi.

Το ὁμορφο εἶναι ὁμορφο, ἐπειδὴ μετέχει τῆς ιδέας του ωραίου :

“ φαίνεται γάρ μοι, εἴ τί ἐστιν ἄλλο καλὸν πλὴν αὐτὸ τὸ καλόν, οὐδὲ δι’ ἐν ἄλλο καλὸν εἶναι ἢ διότι μετέχει ἐκείνου τοῦ καλοῦ· καὶ πάντα δὴ οὕτως λέγω” cxii.

Και κάτι ἀκόμη : το ὄντως ὁμορφο σε καμιά περίπτωση δεν μπορεῖ ν’ ἀποκτήσει ιδιότητες κακοῦ θνητοῦ. Τώρα ο στοχασμὸς του Σωκράτη καλπάζει : τι εἶναι αὐτὸ που δίνει ζωὴ στο σῶμα ; δεν εἶναι ἡ ψυχὴ^{cxiii} ; Και ἀφοῦ εἶναι, πὼς μπορεῖ ἡ ζωοδότρια ψυχὴ νὰ γίνῃ ἡ ἴδια θνητὴ ;

“ Ἀποκρίνου δὴ, ἢ δ’ ὅς, ὧ ἂν τί ἐγγένηται σώματι ζῶν ἔσται; ὧ ἂν ψυχὴ, ἔφη. οὐκοῦν ἀεὶ τοῦτο οὕτως ἔχει; πῶς γὰρ οὐχί; ἢ δ’ ὅς. ψυχὴ ἄρα ὅτι ἂν αὐτὴ κατὰσχη, ἀεὶ ἦκει ἐπ’ ἐκεῖνο φέρουσα ζωὴν; ἦκει μέντοι, ἔφη. πότερον δ’ ἔστι τι ζωῆ ἔναντίον ἢ οὐδέν; ἔστιν, ἔφη. τί; θάνατος. οὐκοῦν ψυχὴ τὸ ἔναντίον ὧ αὐτὴ ἐπιφέρει ἀεὶ οὐ μὴ ποτε δέξεται, ὡς ἐκ τῶν πρόσθεν ὡμολόγηται; καὶ μάλα σφόδρα, ἔφη ὁ Κέβης^{cxiv}[...] ὁ δ’ ἂν θάνατον μὴ δέχηται τί καλοῦμεν; ἀθάνατον, ἔφη. οὐκοῦν ψυχὴ οὐ δέχεται θάνατον; οὐ. ἀθάνατον ἄρα ψυχὴ. ἀθάνατον. εἶεν, ἔφη. τοῦτο μὲν δὴ ἀποδεδειχθαι φῶμεν; ἢ πῶς δοκεῖ; καὶ μάλα γε ἰκανῶς, ὧ Σώκρατες ” cxv.

Κι ὁμῶς δεν ἀποδείχθηκε , Δάσκαλε ... Γιατί ἡ ἀφετηρία αὐτῶν των ωραίων συλλογισμῶν στηρίζεται σε ἀσταθὲς ἔδαφος. Καμιά ἀπόδειξη δεν ὑπάρχει, τουλάχιστον ὡς αὐτὴν τὴν ὥρα... πὼς ἡ ζωὴ εἰσέρχεται στο σῶμα, ἀφοῦ πρῶτα αὐτὸ δημιουργήθηκε. Εἶναι πιθανότερο πὼς ἡ ζωὴ μεταφέρεται στο ἔμβρυο ἀπὸ τα ἐνοῦμενα ζῶντα σπερματοζῶαρια καὶ ὠάρια :

“ οὐ γὰρ ἢ γε ὕλη κινήσει αὐτὴ εαυτὴν [...] ἀλλὰ τα σπέρματα καὶ ἡ γονὴ^{cxvi}.

Εὐλόγα λοιπὸν ὁ Σιμμίας ἐπιμένει ἀμφιβάλλοντας : μπροστὰ σ’ ἓνα τόσο σοβαρὸ πρόβλημα δεν μπορῶ νὰ μὴν ἀμφιβάλλω :

ὑπὸ μέντοι τοῦ μεγέθους περὶ ὧν οἱ λόγοι εἰσίν, καὶ τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν ἀτιμάζων, ἀναγκάζομαι ἀπιστίαν ἔτι ἔχειν παρ’ ἐμαυτῶ περὶ τῶν εἰρημένων^{cxvii}.

Οἱ ἀμφιβολίες του Σιμμία ἦταν βασικὲς καὶ δικαιωμένες. Ἡ επιχειρηματολογία του Σωκράτη στηριζόταν σε ἀξιωματικὲς , καὶ ὄχι σε ἀποδειγμένες ἀφετηρίες.

Πρόκειται για μια επιχειρηματολογία, η οποία, με τα σημερινά μέτρα αντιδιαστολής της επιστημονικής έρευνας από το φιλοσοφικό στοχασμό, δεν μπορεί να διεκδικήσει στέρεη επιστημονική θεμελίωση. Και ευλόγως, αφού τα φαινόμενα, που κείνται έξω και πέραν του αισθητού της εμπειρικής πραγματικότητας, δεν είναι κατ'αρχήν δεκτικά προσέγγισης με τα αισθητήρια όργανα. Δεν μπορούμε να τα δούμε, να τ' αγγίξουμε, να τ' ακούσουμε ή να τα οσφρανθούμε. Τουλάχιστον με τα ως τώρα γνωστά μέσα επιστημονικής έρευνας, τα μεταφυσικά ζητήματα δεν μπορούν να βρουν καταφατική ή αρνητική απάντηση, επιστημονικώς θεμελιωμένη. Πολύ περισσότερο δεν μπορούν τα μεταφυσικά ζητήματα να είναι αντικείμενο δικανικής αποδεικτικής μεθόδου.

Σε κάποιο σημείο ο Πλάτων φέρει και το Σωκράτη να το συνομολογεί:

" αθάνατον δε (εννοείται την ψυχήν) ουδ ' εξ ενός λόγου λελογισμένου, αλλά πλαττόμεν ούτε ιδόντες ούτε ικανώς νοήσαντες θεόν " ^{cxviii}.

Τα μεταφυσικά προβλήματα, και ιδίως το πρόβλημα του θανάτου του σώματος και της αθανασίας της ψυχής, μπορούν να είναι, και όντως είναι, αντικείμενα φιλοσοφικής – αλλά και θρησκευτικής, προσέγγισης :

" δια γαρ το θαυμάζειν οι άνθρωποι και νύν και το πρώτον ήρξαντο φιλοσοφείν " ^{cxix}.

Σύμφωνα με τον Ιάμβλιχο ^{cxix} ο Πυθαγόρας :

" Φιλοσοφίαν μεν ούν πρώτος αυτός ωνόμασε, και όρεξιν αυτήν είπε είναι και οιονεί φιλίαν σοφίας, σοφίαν δεν επιστήμην της εν τοις ούσιν αληθείας όντα δε ήδει και έλεγε τα άυλα και αίδια και μόνο δραστικά, όπερ εστί τα ασώματα ".

Στο πλαίσιο αυτό του ορισμού της φιλοσοφίας είναι εύλογο ότι η απορία και ο θαυμασμός, που έδωσαν τα πρώτα ερεθίσματα της φιλοσοφικής σκέψης, στράφηκαν γύρω από το πρόβλημα του θανάτου, του πόνου, και της βιοτικής ανάγκης ^{cxxi} :

" το ουδέν άλλο εστί η ορθώς φιλοσοφούσα και τω όντι τεθνάναι μελετώσα ραδίως " ^{cxvii}

κάτι που πολλοί έκτοτε με διάφορες παραλληλές επανέλαβαν όπως ο Επίκτητος :

" άλλοι μελετάσωσιν δίκας, άλλοι προβλήματα, άλλοι συλλογισμούς, σύ δε αποθνήσκειν " ^{cxviii}.

Φυσικά δε λείπει και ο αντίλογος. Ότι δηλαδή η φιλοσοφία, με το ν' αναζητεί απάντηση στο θεμελιακό ερώτημα για ποιο λόγο υπάρχει η ύπαρξη ; , ή ακριβέστερα,

γιατί υπάρχει το όν και δεν είναι μηδέν^{cxxiv} καταλήγει στη μωρία, όπως τόσο εύστοχα της καταλογίζει ο Απόστολος Παύλος :

“ ουχί εμώρανεν ο θεός την σοφίαν του κόσμου τούτου ;” ^{cxv}

έτσι που να μην μπορεί να οριστεί παρά μόνον τί δεν μπορεί να είναι και να προσφέρει η φιλοσοφία ^{cxvii}. Οπωσδήποτε η μελέτη των διαφόρων θρησκειών δείχνει ότι η σκέψη του θανάτου συνιστά του πυρήνα κάθε θρησκευτικής πίστης ^{cxviii}. Και αυτό, κατά τον Schopenhauer, επειδή αν μπορούσε ν’αποδειχθεί ότι η εξακολούθηση της ζωής μετά το θάνατο είναι ασυμβίβαστη με την ύπαρξη θεών, τότε για χάρη της αθανασίας τους οι άνθρωποι θα θυσιάζαν τους θεούς τους και έτσι θ’ άνοιγε διάπλατη η θύρα για την αθεία.

Οπωσδήποτε ο θάνατος είναι ένα από τα κύρια αντικείμενα της χριστιανικής διδασκαλίας. Είναι κοινή παραδοχή πως τα ζητήματα της θρησκευτικής πίστης δεν υπόκεινται στους κανόνες, με τους οποίους κατανοούμε και αξιολογούμε την εμπειρική πραγματικότητα. Όμως η παραδοχή αυτής της αδυναμίας δεν έχει θέση μόνο στο χώρο της θρησκευτικής πίστης. Και ευλόγως. Αφού:

« δεν ξέρω διόλου αν η λογική [...] είναι εκείνη που διέπει τον κόσμο. Οι ουσιαστικές φιλοσοφικές υποψίες αρχίζουν ίσως εκεί όπου σταματάει η λογική μας »^{cxix}.

Έργο της φιλοσοφίας λοιπόν δεν είναι ούτε η επιστημονική θεμελίωση θεωριών, ούτε η δικανική απόδειξη συμβάντων της εμπειρικής πραγματικότητας. Για να κατανοηθεί το αντικείμενο και η οριοθέτηση των δυνατοτήτων της φιλοσοφίας, πρέπει προηγουμένως να συνειδητοποιηθεί ότι ο άνθρωπος – κάθε άνθρωπος- είναι σε θέση να προσεγγίσει, να διαπλάσσει και να εξουσιάσει έναν κόσμο πολύ ευρύτερο από εκείνον που γίνεται αντιληπτός μόνο με τα αισθητήρια όργανά του. Πρόκειται για το νοητό κόσμο της ποιητικής και μουσικής φαντασίας, για τον κόσμο των εκτιμητικών κρίσεων, για το δεοντολογικό κόσμο της ισχύος δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, και γιατί όχι, για το μεταφυσικό κόσμο του φιλοσοφικού στοχασμού:

“ η γαρ τω εκ του μή όντος εις το όν ίόντι οτωούν αιτία πάσά εστι ποίησις ”

^{cxix}.

Είναι βέβαιο πως ο νοητός κόσμος της ποιητικής και της μουσικής φαντασίας δε διέπεται από τους κανόνες ούτε της τυπικής, ούτε της ουσιαστικής λογικής, που ρυθμίζουν τα φαινόμενα της εμπειρικής πραγματικότητας. Και η φιλοσοφία που εντάσσεται ; Μα που αλλού, παρά στο μεταίχμιο της επιστημονικά θεμελιωμένης

γνώσης και της απόλυτης άγνοιας, που οφείλεται στην αδυναμία του ανθρώπου να έχει προσλαμβάνουσες παραστάσεις ;

« Ανάμεσα στη γνώση που περιέχει βεβαιότητα και στην απόλυτη άγνοια, δε βρίσκεται, τάχα, η φιλοσοφική υποψία;» ^{cxxx}. Γι'αυτό « η φιλοσοφία [...] πρέπει νάναι σε θέση – όχι αγνοώντας τον κοινό νού , αλλά κατέχοντας τον καλά – να τον ξεπερνάει » ^{cxxxi}.

Σε μια συγκινητική στιγμή ειλικρίνειας – απαλλαγμένη από την αδιόρατη ειρωνεία του – ο Σωκράτης είχε συνομολογήσει :

“ και εγώ ως ουκ ειδώς λέγω, αλλά εικάζων” ^{cxxxi}.

Είχε σπεύσει όμως να προσθέσει, έτσι που ν'αποφευχθεί κάθε παρανόηση ως προς τις φιλοσοφικές του υπόνοιες :

“ ότι δε εστίν τι άλλοιον ορθή δόξα και επιστήμη, ου πάνυ μοι δοκώ τούτο εικάζειν, αλλ' είπερ τι άλλο φαίην αν ειδέναι, ολίγα δ'αν φαίην, έν δ' ούν και τούτο εκείνων θείην αν ών οίδα” ^{cxxxiii}.

Η φιλοσοφία λοιπόν έχει ως αποστολή να θέτει θεμελιακά ερωτήματα, τα οποία είναι ανεπίδεκτα απάντησης με επιστημονική θεμελίωση.

“ Η φιλοσοφία χρειάζεται για όσα δεν μπορεί να συλλάβει η γνώση” ^{cxxxiv}.

Και αναζητεί λύσεις, στο επίπεδο απλών υπονοιών, τις οποίες διατυπώνει πάνω στη λογική βάση του ότι ενδέχεται να είναι και έτσι . Αυτή την παραδοχή η πλατωνική σκέψη αποτύπωσε στη φράση :

“ούτως ούν δὴ κατὰ λόγον τὸν εἰκότα δεῖ λέγειν” ^{cxxxv}.

Η σωκρατική επιχειρηματολογία για την αθανασία της ψυχής δεν μπορεί ν'αξιώσει ούτε αποδεικτική δύναμη, ούτε επιστημονική θεμελίωση. Και ακριβώς αυτό είναι ίσως που ενοχλεί στο Φαίδωνα του Πλάτωνα, δηλαδή η θριαμβολογία πως τάχα αποδείχθηκε ήδη αδιάσειστα η θεωρία της αθανασίας της ψυχής, κάτι που, από τη φύση του ή έστω με τα ως τώρα διαθέσιμα στον άνθρωπο αισθητήρια όργανα και ερευνητικά μέσα, είναι απροσπέλαστο.

Όμως οφείλουμε να έχουμε κατανόηση και σεβασμό προς αυτήν τη θριαμβολογία του Σωκράτη. Και τούτο, γιατί πρόκειται για μια θριαμβολογία διαποτισμένη από βαθιά πίστη, και σφραγισμένη από τη συνειδητή ευφροσύνη πορεία του Δασκάλου προς τον θάνατο. Μια πορεία, όχι προς το αόριστο μέλλον. Ο Σωκράτης γνώριζε ότι θα συναντούσε το θάνατο σε λίγες ώρες, μέσα στο ίδιο δεσμοτήριο, όπου με αυτοσεβασμό είχε αποκρούσει κάθε σκέψη για φυγάδευσή του,

και όπου με τόσο αγνή έξαρση είχε διατρανώσει την πίστη του πως βαδίζει σε μια άλλη, πνευματικότερη και ομορφότερη ζωή. Έτσι ο Σωκράτης, αφού υπέμνησε και τους μύθους για τον Άδη, τον Αχέροντα ποταμό, την Αχερουσία λίμνη, τον Τάρταρον και τους άλλους τόπους της εσχατολογίας, βεβαίωσε την πίστη του στην αθανασία της ψυχής με το παράδειγμά του – παράδειγμα ευφροσύνης πορείας προς την θάνατο. Σ' αυτήν τη βάση εκείνος νομιμοποιείται να θέσει το δεικτικό ερώτημα :

Πως αξιώνεις να σου αποδείξει την αθανασία της ψυχής ένας φιλόσοφος, ο οποίος με θάρρος πηγαίνει να προυπαντήσει το θάνατο ; ή τον θεωρείς τόσο ανόητο, ώστε να παρασύρεται από αλόγιστο θάρρος ; άποθανών εκεί εὖ πράξειν διαφερόντως ἢ εἰ ἐν ἄλλω βίῳ βιὸς ἐτελεύτα, μὴ ανόητόν τε καὶ ἡλίθιον θάρρος θαρρήσει. τὸ δὲ ἀποφαίνειν ὅτι ἰσχυρόν τί ἐστὶν ἢ ψυχὴ καὶ θεοειδὲς καὶ ἦν ἔτι πρότερον, πρὶν ἡμᾶς ἀνθρώπους γενέσθαι, οὐδὲν κωλύειν φῆς πάντα ταῦτα μὴνύειν ἀθανασίαν^{cxxxvi}.

Την πίστη του λοιπόν στην αθανασία της ψυχής – φιλοσοφημένη πίστη, πρόδρομο της χριστιανικής πίστης – σφράγισε ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές, που πέρασαν ποτέ από τη γη, με την ήρεμη αποδοχή του βίαιου θανάτου του. Βάδισε συνειδητά στο θάνατο, διακηρύσσοντας την πίστη του :

ὁ δὲ γε θεὸς οἶμαι, ἔφη ὁ Σωκράτης, καὶ αὐτὸ τὸ τῆς ζωῆς εἶδος καὶ εἴ τι ἄλλο ἀθάνατόν ἐστιν, παρὰ πάντων ἂν ὁμολογηθεῖη μηδέποτε ἀπόλλυσθαι ^{cxxxvii} , [...] ἐπιόντος ἄρα θανάτου ἐπὶ τὸν ἄνθρωπον τὸ μὲν θνητόν, ὡς ἔοικεν, αὐτοῦ ἀποθνήσκει, τὸ δ' ἀθάνατον σῶν καὶ ἀδιάφθορον οἴχεται ἀπιόν, ὑπεκχωρήσαν τῷ θανάτῳ^{cxxxviii}.

Το μυστήριο του θανάτου και το τέλος της ανθρώπινης ύπαρξης (;)

Σε αντίθεση προς την χριστιανική διδασκαλία, στους κόλπους της οποίας οι μεγάλοι σύγχρονοι ευαγγελικοί θεολόγοι επιμένουν στην ανάγκη της αποπλατωνοποίησης του χριστιανισμού ^{cxix} και επιστροφής στην ορθοδοξία της ιουδαϊκής άρνησης της μεταθανάτιας ζωής, όπως αυτή περιγράφεται στην Παλαιά Διαθήκη. Συνομολογείται ότι ο πλατωνικός Σωκράτης αναφερόταν στην αθανασία της ψυχής σαν κάτι το κοινώς γνωστό και αυτονόητο, όμοια όπως αυτονόητο θεωρήθηκε αυτό για πολλούς αιώνες και στους κόλπους της χριστιανικής θρησκείας, όμως υποστηρίζεται ότι είναι πια καιρός επιστροφής στις γνήσιες πηγές της Βίβλου ^{cxl}. Στην ιουδαϊκή παράδοση είναι τελείως ξένη η ελληνική αντίληψη ότι :

'' αποθνήσκει νέος όν οι θεοί φιλούσιν'' cxli.

Και αυτό ακριβώς, επειδή, όταν έρθει η ώρα της εκδήμησης , για τον Ιουδαίο δεν υπάρχει πια οδός επιστροφής. Δεν υπάρχει οπουδήποτε άλλη ζωή ^{cxlii} . Σε καθαρό φιλοσοφικό επίπεδο η σύγχρονη θεωρία επισημαίνει αμείλικτα ότι από όλους όσους ευαγγελίστηκαν την αθανασία ή ακριβέστερα το άφθαρτο ^{cxliii} της ψυχής, κανένας δεν αποτόλμησε τη διακινδύνευση να εξηγήσει, πως κατανοεί ως υπαρκτή, και πολύ περισσότερο ως ζώσα, την ψυχή, όταν πια έχει αποχωριστεί από το σώμα ^{cxliv} . Και ευλόγως , αφού το ερώτημα για το άφθαρτο της ψυχής δεν έχει γνωσιολογικό χαρακτήρα, αλλά αιωρείται στον απρόσιτο από τον ορθό λόγο χώρο της ανήσυχης απορίας κατά την *εις εαυτόν ενδοσκόπησιν* ^{cxlv}.

Η σύγχρονη υπαρξιακή φιλοσοφία υποστηρίζει σχετικώς τις ακόλουθες τρεις θέσεις : α) την ύπαρξη, όσο αυτή διαρκεί , ενυπάρχει ένα *ούπω* , που κάποια μέρα θα επέλθει , δηλαδή η διαρκής απέλευση, β) η προσέγγιση του τέλους της ύπαρξης έχει το νόημα της εφεξής μη ύπαρξης εδώ και γ) το τέλος της ύπαρξης εδώ ενέχει κατά λογική αναγκαιότητα το ασυμβίβαστο οποιασδήποτε περαιτέρω μορφής ύπαρξης μέσα σ' αυτόν εδώ τον κόσμο. Συνακόλουθα στην ύπαρξη ενυπάρχει κάτι το σταθερά ανολοκλήρωτο, που βρίσκει το τέλος του με το θάνατο ^{cxlvi} . Σ' αυτό το πλαίσιο σκέψεων ως *ύπαρξη (όν)* νοείται η ουσία, η οποία, σε αντίθεση με το γίγνεσθαι, παραμένει, σε αντίθεση προς το φαίνεσθαι, παραμένει πάντα η ίδια σε αντίθεση προς το διανοείσθαι , είναι αισθητή και σε αντίθεση προς το δέον έχει οντολογική

διάσταση . Ο θάνατος είναι ένα πραγματικό γεγονός, που το πληροφορούμαστε για τους άλλους, αλλά δεν το βιώνουμε. Για αυτό το λόγο και δεν μπορούμε να το προσεγγίσουμε πάνω στη βάση της αλήθειας , δηλαδή της αποκάλυψης των συμβάντων και καταστάσεων της εμπειρικής πραγματικότητας.^{cxlvii}

Ο αρχαιοελληνικός φιλοσοφικός στοχασμός συνήθως προσπερνά βιαστικά το οδυνηρό γεγονός του θανάτου και μοιάζει σαν να μην ενδιαφέρεται γι' αυτήν την οδύνη. Επείγεται να γαληνέψει στη βολική σκέψη της αθανασίας της ψυχής. Αυτή η φιλοσοφική στάση είναι παραπλανητική. Και αυτό, γιατί :

“ εν σχέσει προς το πρόβλημα του θανάτου, το πρόβλημα της αθανασίας είναι ήδη δευτερεύον και τίθεται συνηθέστερον κατά τρόπον ανακριβή. Ακόμη και ο όρος του είναι ψευγής, καθ' όσον φαίνεται να αρνείται και το σημαντικώτερον γεγονός της ζωής, το οποίον υψώνει τον τελευταίον θνητόν υπεράνω της συνηθους κοινωνικής ζωής και της πλαδαρότητας, ο θάνατος μόνο θέτει εις το βάθος του το ζήτημα του νοήματος της ζωής. Πράγματι, η ζωή δεν έχει νόημα παρά διότι υπάρχει ο θάνατος” ^{cxlviii}.

Το μυστήριο του θανάτου και το δέος της ανθρώπινης οδύνης ενώπιον του έχει αποτυπωθεί παραστατικά στα μαρμαρένια νεκρικά ανάγλυφα του αρχαίου νεκροταφείου του Κεραμεικού, που εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο των Αθηνών. Καθώς , ο επισκέπτης του μουσείου αφήνεται ελεύθερος στους διαλογισμούς του, ενώπιον αυτών των νεκρικών στηλών, επιβεβαιώνεται η παρατήρηση του Berdyayev ^{cxlix} ότι πάντοτε :

“ μία οδυνηρή θλίψις, συνδεδεμένη προς τον θάνατον του ανθρώπου, ενυπήρχεν εις τους Έλληνας. Η τραγωδία των, η ποίησις των είναι διαποτισμένοι από αυτήν. Η θνητή ανθρώπινη αρχή και η θεία αθάνατος αρχή διεσπασμένοι συνενούνται” .

Συνήθως αποσιωπάται η οδύνη του ίδιου του νεκρού. Σαν να μη νιώθει ο ίδιος οδύνη για το δικό του εξαναγκασμό να αποχαιρετίσει αιφνίδια τη ζωή , να στερηθεί η νέα κοπέλα από τις μελλοντικές χαρές στις οποίες προσέβλεπε – τις χαρές να πάει νύφη στην εκκλησία, ν' αποκτήσει και ν' αναθρέψει παιδιά, να βιώσει της τελείωσης της δικής της προσωπικότητας ^{cl} . Οδύρεται η Αντιγόνη καθώς άγεται στην εκτέλεσή της : ^{cli}. Είναι ποτέ δυνατό να μη νιώθει πόνο η ψυχή, που βιάζεται να εγκαταλείψει ένα σώμα, το οποίο πλημμύριζε από ερωτικούς χυμούς και ολόδροσα νιάτα ; Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος παρατηρεί :

“ Είναι πολύ δύσκολο να δώσω απάντηση στο ερώτημα αυτό [...]. Ωστόσο κάποια υποψία ζει μέσα μου. Υποψιάζομαι ότι, αν και ο θάνατος λυτρώνει το πνεύμα (την ψυχή) από το σώμα και δίνει τέρμα στη δραματική περιπέτεια της εγκόσμιας ζωής, κάποια δοκιμασία θα πρέπει να σημαίνει ο θάνατος και για το πνεύμα που λυτρώνεται, για την ψυχή που παλιννοστεί ελεύθερη, ξαναγυρίζοντας στον αληθινό εαυτό της [...]. Στο έμψυχο σώμα ζει η ψυχή τις δοκιμασίες που προκαλεί η παρουσία του σώματος. Τη στιγμή του θανάτου ζεί, ίσως, η ψυχή τη δοκιμασία εκείνη που προκαλεί η απουσία του σώματος. Λυτρώνεται, βεβαία, τη στιγμή εκείνη η ψυχή. Δεν μπορεί, όμως, να μην είχε κάπως συνηθίσει συζώντας με το σώμα. Δεν μπορεί να μην αγάπησε κάπως το σώμα, όπως αγαπάμε ως ένα βαθμό κι αυτή τη φυλακή μας, κι αυτή την εξορία μας. Δεν μπορεί να μη λυπάται η ψυχή που αποχωρίζεται το σώμα και που λυτρώνεται από τα εγκόσμια δεσμά της. Τα δεσμά αυτά προκάλεσαν πόνους αλλά και τρυφερές συγκινήσεις, προκάλεσαν φόβους αλλά και ωραίες αγωνίες , προκάλεσαν πρόχειρες επιθυμίες αλλά και τον έρωτα ” ^{clii}.

Η παραδοχή στο πλαίσιο των φιλοσοφικών υποψιών, αλλά και της χριστιανικής πίστης, ότι η ψυχή είναι αθάνατη, ότι είναι πλημμυρισμένη από αγάπη και ευφροσύνη, δεν πειθαναγκάζει στην παραδοχή πως επίσης και εκείνη νιώθει λύπη και πόνο ;

“Τοσούτον γαρ ερασμίαν έχει δι’αυτού φυσικώς την προς το οικείον σώμα η ψυχή συνάφειαν, ως μηδέποτε απολιπείν τούτο εθέλει ” ^{cliii}

Η σκέψη ότι η ψυχή πετάει ευτυχισμένη προς ένα μακάριο τόπο, *ένθα απέδρα οδύνη* , *λύπη ή στεναγμός*, μήπως είναι μια εθελότυφλη οδός φυγής για μας τους *περιλειπόμενους* , που βολευόμαστε με την παρήγορη κατασκευή, πως εκεί τουλάχιστον που μετοίκησε το αγαπημένο πρόσωπο δεν υποφέρει πια ; Όμως, αν είναι αλήθεια ότι η ψυχή διατηρεί τις αναμνήσεις της, θα ήταν τερατώδες να μη διέρχεσαι, έστω και για ένα μεταβατικό διάστημα, πικρή δοκιμασία, κάτω από τη φόρτιση κάποιων αναμνήσεων, αλλά και κάποιων διαψευσμένων προσδοκιών. Η σκέψη λοιπόν για την αθανασία της ψυχής δεν πρέπει να μας αποπροσανατολίσει από τον κλονισμό της οδύνης που ενέχει το μυστήριο του θανάτου. Και ακολουθεί η τρικυμία, στην οποία κλυδωνίζονται οι περιλειπόμενοι, ιδίως για το νεκρό παιδί ^{cliv} και τον νεκρό αδελφό ^{cliv}. Αυτή τη συθέμελη κρίση δέ βιώσαμε όλα τα μέλη της

οικογένειάς μας με τον ίδιο τρόπο, όταν στερηθήκαμε την Έφη μας , τον Νίκο μας , τον Παναγιώτη μας. Ούτε βίωσε καθένας μας σταθερά την κρίση, όλες εκείνες τις πρώτες δραματικές στιγμές και τις ακόμη πιο οδυνηρές επόμενες ημέρες κι εβδομάδες, καθώς οι καρδιές μας παράδερναν σ' ανταριασμένο πέλαγος : μια πάνω, μία κάτω. α) Με ακράδαντη πίστη ανέβαινε ο στοχασμός μας ψηλά στον ουρανό, με τη βεβαιότητα πως από εκεί μας χαμογελά η ψυχή του παιδιού μας. Ο πόνος για την πρόωγη μετοίκηση γαλήνευε στη σκέψη ότι :

" εκείνο που βαραίνει περισσότερο είναι η ποιότητα της ζωής, και όχι ο αριθμός των χρόνων που ζούμε " ^{clvi}.

Στον ψυκτικό θάλαμο, κι αργότερα στην εκκλησία, το αγαπημένο προσωπάκι εξέπεμπε μια μυσταγωγική ακτινοβολία γαλήνης και άμωμης αγιότητας. Δεν έδειχνε κανένα ίχνος αγωνίας θανάτου. Αυτή η γαλήνη στο πρόσωπο του παιδιού, που δεν αφήνει αμφιβολία πως πήγαζε από έναν πανίσχυρο και ήρεμο εσωτερικό πνευματικό κόσμο, μας εμψύχωνε και μας στήριζε στη σκέψη, πως το παιδί έφυγε, γιατί – νεογέννητο – είχε ολοκληρώσει πια την αποστολή του εδώ στη γη. Η προσωπικότητά του είχε τελειωθεί. Και προς αυτήν την κατεύθυνση τα επίλοιπα χρόνια δε θα είχαν να του προσφέρουν κανένα άλλο στάδιο καλλιέργειας της ευγενικής του ψυχής. Και όμως δεν αργούσε, κάθε τόσο, να μ' αψιφιδιάζει, σκληρή, η δυσπιστία, κατακρεμνίζοντας σαν χάρτινο πύργο το φωτεινό όραμα της μετοίκησης στους ουραμούς. Είναι , φαίνεται , το τίμημα της καλλιέργειας του διανοουμένου, να βασανίζεται από τις παλινωδίες του μπροστά στην απόλυτη αλήθεια. Αναζήτησα ειδική βιβλιογραφία να μελετήσω :

" ἔδοξε δὴ μοι χρῆναι εἰς τοὺς λόγους καταφυγόντα ἐν ἐκείνοις σκοπεῖν τῶν ὄντων τὴν ἀλήθειαν " και όπως εύστοχα έχει παρατηρηθεί η φιλοσοφική σπουδή δεν είναι τίποτε άλλο παρά μελέτη θανάτου:

" οἱ ὀρθῶς φιλοσοφοῦντες ἀποθνήσκουσιν μελετῶσι " ^{clvii}.

Μα όσο μελετούσα, τόσο θέριευαν μέσα μου οι λογικές αντιρρήσεις και η αβεβαιότητα, όπως αυτή καθρεφτίζεται, κατά τη σπουδή της πλατωνικής διδασκαλίας του Σωκράτη, για τη λογική απόδειξη της αθανασίας της ψυχής, που εκτέθηκε πιο πάνω. Είχα πάρει την απόφασή μου, να συνεχίσω το δημιουργικό έργο για το παιδί μας , την Έφη μας , τον Νίκο μας, ως ελάχιστο δείγμα σεβασμού στη μνήμη τους. Κι όμως, καθώς σ' αυτήν την προσπάθεια ερχόμασταν σ' επικοινωνία με τις λεγόμενες δημόσιες υπηρεσίες και τους κρατικούς οργανισμούς, συνειδητοποιούσαμε, σε τί

φρικτό κόσμο ήταν καταδικασμένη η αδελφή της γυναίκας μου να συναλλάσσεται με υπαλλήλους, πολύ συχνά βλαπτικούς ή διεφθαρμένους. Έκλαιγε κι οδυρόταν η γυναίκα μου όταν πήγε να δηλώσει το θάνατό της και να ρωτήσει, τι χαρτιά έπρεπε να προσκομίσει για να πάψει η υποχρέωσή της μακαρίτισσας να πληρώνει ασφαλιστικές εισφορές και κάποια υπάλληλος της είπε, ανάμεσα σε, άλλες άπρεπες φλυαρίες, ότι χρειαζόταν και υπεύθυνη δήλωση της ίδιας της ασφαλισμένης, ότι επιθυμεί τη διακοπή της ασφάλισής της. Αυτά γράφουν ο νόμος και τα έντυπα που έχουν. Και γω, τη σειρά μου, σε έναν παγωμένο διάδρομο στη Νομαρχία να προσπαθώ να βρω τη λογική σε ένα «πανάρχαιο» νομοθέτημα περί φαρμακείων και φαρμακοποιών (ό,τι πιο στυγνό υπήρχε). Στη δήλωση θανάτου του παιδιού μας δεν μπόρεσα να ακολουθήσω καμία οδηγία και η βοήθεια του φίλου μου Αλέξανδρου ήταν σωτήρια. Στο Νίκο μας τα πράγματα εκτυλίχθηκαν σε «παγωμένα» αεροδρόμια του εξωτερικού και χάθηκαν συγγενείς σε πτήσεις πολλών ωρών. Και οι τελευταίες τους κατοικίες πολύ μακριά. Πολύ μακριά. Εκεί που η απόσταση λίγων χιλιομέτρων φαίνεται αδύνατη να νικηθεί. Και πέρασαν στιγμές με την σκέψη πως έφυγαν, έχοντας πια ολοκληρώσει την πορεία της τελειώσής τους σ' αυτόν το βάνουσο κόσμο πάνω στη γη. Και πάλι σε λίγο φούντωνε μέσα μας η οργή για την αδικία του πρόωρου χαμού. Για μένα δεν υπήρξαν ποτέ αποχαιρετισμοί, δεν υπήρξε «αντίο». Όταν το παιδί μας έκλεισε τα μάτια του βρισκόμουν μέσα στο δωμάτιο με τους γιατρούς. Όταν οι γιατροί με κοίταζαν, έσκυπα κοντά του, έκλεισα τα μάτια μου, το φίλησα και αυτό που βίωσα ήταν μια βαθιά σιωπή τέτοιας ποιότητας, που δεν είχε καμία σχέση με την απουσία του θορύβου, την απουσία του ήχου. Η σιωπή αυτή είχε υπόσταση, «ήταν μια παρουσία» καταπώς αναφέρει ο Γάλλος συγγραφέας Ζώρζ, Μπερνάνος σε ένα από τα μυθιστορήματά του. Κι άκουσα τον εαυτό μου να λέει:

"Κι ύστερα οι άνθρωποι έχουν το θράσος να λένε πως ο θάνατος υπάρχει. Τι ψέμα!".

Σε ειρηνικούς καιρούς ήταν από τα πανάρχαια χρόνια κανόνας, τα παιδιά να κηδεύουν τους γονείς τους. Μόνο σε κατάσταση εχθρικού ή εμφύλιου πολέμου οι όροι αντιστρέφονται:

“Οὐδεις γὰρ οὕτω ἀνόητος ἐστὶ ὅστις πόλεμον πρὸ εἰρήνης αἰρέεται· ἐν μὲν γὰρ τῇ οἱ παῖδες τοὺς πατέρας θάπτουσι, ἐν δὲ τῷ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας. ἀλλὰ ταῦτα δαίμοσί κεν φίλον ἦν οὕτω γενέσθαι” ^{clviii}.

Και βασανιστικά ερωτήματα που, πότε , πως , ίσως δέ θα έβρισκαν άμεση και έντιμη απάντηση . Μόνο ο ορθός λόγος μπορούσε να ανασυστήσει την ιστορική αλήθεια αυτής (και της άλλης) τραγωδίας. Έρχονταν φευγαλέες στιγμές, που λέγαμε : « δεν είναι αλήθεια ! Το παιδί μας ζει. Φωνάζει , παίζει , τρέχει . Ένας κακός εφιάλτης ήταν, και πέρασε ». – Εγώ απλά κοιμήθηκα ελαφριά σα μολύβι από τα φάρμακα. Και πριν καν τελειώσει ο παραπλανητικός μονόλογος, το κύμα της οδύνης στροβιλιζόταν σ' άγρια δίνη δακρύων , ακολουθώντας βάνουσες σκέψεις πως τα νιάτα που έλαμπαν από ομορφιά .. τώρα έλιωναν (πνίγονταν) στο χώμα. Κανείς δεν μπορούσε να προλάβει τον Νίκο στο νοσοκομείο που ο ίδιος εργαζόταν ; Καθένας μας, όσο μπορούσε, κατέβαλλε προσπάθεια, να μην αφήνει το δικό του πόνο να έρχεται στην επιφάνεια και να κατακυλά σαν χιονο-στιβάδα, κάτι που μπορούσε να παρασύρει τους άλλους σε άγνωστο και επικίνδυνο βάραθρο. Δεν το κατορθώναμε πάντα. Και τότε ο πονεμένος αποσυρόταν, για να μην ζύνει τις πληγές των άλλων. Και οι στιγμές της απομόνωσης γίνονταν λυτρωτικές, καθώς ακάθεκτος μπορούσε και ξεσπούσε ο σπαραγμός της καρδιάς *μνήμη θανάτου εστί καθημερινός θάνατος . μνήμη δε εξόδου κάθωρος στεναγμός* ^{clix}. Υπάρχει ένα απόσπασμα στο Ευαγγέλιο που λέει πως αν δεν πεθάνει ο σπόρος δεν μπορεί να φέρει καρπό . Αυτό ακριβώς είναι που συμβαίνει αν εμβαθύνουμε με όλη μας την καρδιά, με όλο μας το νού και τη μνήμη, με όλη μας την αντίληψη και όλο το αίσθημα του δικαίου που έχουμε, στο βίο των ανθρώπων που έχουν αναχωρήσει από τούτη τη ζωή. Νευρωτικό το ρήμα «πρέπει» αλλά πρέπει να έχουμε το κουράγιο να χρησιμοποιήσουμε εκείνη τη « μάχαιρα» - που είναι η « μάχαιρα» του ίδιου του Θεού ^{clx} για να διαχωρίσουμε το φως από το σκοτάδι , να χρησιμοποιήσουμε όλη μας τη διάκριση να για ξεχωρίσουμε την ήρα απ' το σιτάρι και να μιμηθούμε καθετί άξιο προς μίμηση από τη ζωή του. Και αν είμαστε ικανοί να πούμε αληθινά και με ειλικρίνεια ότι ο άνθρωπος που αναχώρησε απ' αυτή τη ζωή ήταν για μας ένας θησαυρός, τότε εκεί όπου είναι ο θησαυρός μας, εκεί πρέπει κι εμείς, μαζί με τον άνθρωπο που εισήλθε στην αιωνιότητα, να ζούμε όσο ολοκληρωμένα και βαθιά γίνεται στην αιωνιότητα. Αλλά και πάλι έρχονταν στιγμές μήπως η δική μας ψυχική ταραχή διατάρασσε τη γαλήνη της ψυχής του παιδιού μας, εκεί κοντά στην αγκαλιά του Θεού ; Δεν είναι καθόλου εύκολο να διατηρείται η εξωτερική γαλήνη, όταν τα συναισθήματα παραδέρνουν σε άγρια κύματα. Για τον Περικλή τον αυτοέλεγχο και την αταραξία διηγείται ο Πλούταρχος ότι *του προσώπου του η σοβαρότητα δεν έσπαζε με γέλια, και του βαδίσματος η ηρεμία, καθώς και η σεμνότητα της εμφάνισης, δέ διαταρασσόταν*

ποτέ από πάθος φωνής, που δέ θορυβούσε, μ' αυτό και άλλα παρόμοια προκαλούσε το θαυμασμό όλων ^{clxi}. Με αυτό το ηθικό φρόνημα που διέκρινε τον Περικλή, συνεχίζει ο Πλούταρχος :

“ οδόν τε γαρ εν άστει ... ελθείν [...] Δείναι γαρ αι φιλοφροσύναι .. εστι” ^{clxii}. Έτσι ο Περικλής είχε δεχθεί με καρτερία τα οικογενειακά πλήγματα ση διάρκεια του λοιμού.

“ Απέθανε γαρ ο Ξάνθιππος εν τω λοιμώ νοσήσας. Απέβαλε δε ...πεποιηκώς [...]” ^{clxiii}.

Ένας κόσμος, όπου ο θάνατος λειτουργεί ελικοειδώς, όπως ελικοειδώς λειτουργούν σχεδόν όλα τα φαινόμενα της εμπειρικής πραγματικότητας : από το φιλικό στο εχθρικό, κι από 'κει , λίγο πιο ψηλά , σε μια νέα μορφή του θετικού, απ' όπου ακολουθεί καινούργια στροφή προς το αρνητικό και πάλι ανέβασμα της σπείρας ένα σκαλί πιο πάνω, πιο φωτεινό, με σταθερή τη στροφή προς το σκοτεινό, και ούτω καθεξής, στην αέναη ελικοειδή πορεία της διαλεκτικής της ανθρώπινης πορείας και του ανθρώπινου στοχασμού. Ο άνθρωπος – κάθε άνθρωπος – είναι κυρίαρχος ενός απέραντου κόσμου, του κόσμου –που εκείνος ανακαλύπτει, διαπλάσσει και συνεχώς διευρύνει με τη δύναμη του στοχασμού του. Σ' αυτόν λοιπόν τον απέραντο νοητό κόσμο ο άνθρωπος δεν αποστερείται από την επικοινωνία που νοσταλγεί με τα αγαπημένα πρόσωπα που έφυγαν. Εκεί μπορούμε και συναντιόμαστε...

Μεταφυσικές διαστάσεις της ηθικής του θανάτου ^{clxiv} -

Μετενσάρκωση . Μετεμψύχωση .

Ο άνθρωπος πάντοτε ένιωσε την ανάγκη της ανταμοιβής και δικαίωσής του για την αρετή του, και αντιστοίχως της τιμωρίας των άλλων για τις αμαρτίες τους. Και επειδή αυτή η προσδοκία δεν επαληθεύεται συνήθως σ' αυτόν τον κόσμο της πεζής πραγματικότητας, ο άνθρωπος πίστευε πως η δικαίωση και αντιστοίχως η στυγνή τιμωρία θα έλθει οπωσδήποτε, αν όχι στα παιδιά και τα παιδιά των παιδιών του ^{clxv clxvi}, πάντως αναπότρεπτα – στον ίδιο μετά θάνατο.

Ήδη το αρχαιότερο σωζόμενο κείμενο ελληνικού, συνακόλουθα και ευρωπαϊκού φιλοσοφικού στοχασμού, αναφέρεται στην αναπότρεπτη νομοτέλεια των κυρώσεων για την αδικία :

“ διδόναι γαρ αυτά δίκην και τίσιν αλλήλοις της αδικίας κατά την του χρόνου τάξιν ” ^{clxvii}.

Έρχεται λοιπόν κάποτε και η δίκαιη ώρα του κολασμού:

δοκεῖ δέ τισι καὶ τὸ ἀντιπεπονθὸς εἶναι ἀπλῶς δίκαιον, ὥσπερ οἱ Πυθαγόρειοι ἔφασαν ὠρίζοντο γὰρ ἀπλῶς τὸ δίκαιον τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλῳ ” ^{clxviii}.

Ὄντως ο Πυθαγόρας δίδασκε :

“ ὅτι τόπος ἅπας προσδοκείται δικαιοσύνης, μυθοποιεῖν την αὐτήν τάξιν ἔχειν παρά τε τῷ Δί τῃν Θέμιν και παρά τῷ Πλούτωνι τῃν Δίκην και κατά τας πόλεις τον νόμον, ἰν 'ο μη δικαίως εφ'ά τέτακται ποιῶν ἅμα φαίνεται πάντα τον κόσμον συναδικῶν ^{clxix} ἔτσι ὥστε ἀγαθόν οι πόνοι, αι δε ἡδοναί εκ παντός τρόπου κακόν επί καλάσει γαρ ἐλθόντας δεῖ κολασθῆναι ” ^{clxx}.

Αυτή η εκδικητική ή – δίχως τη φόρτιση της αρνητικής πρόθεσης – η σε αντικειμενικό επίπεδο απλώς ανταποδοτική αντίληψη για την ουσία της δικαιοσύνης μεταφέρθηκε από τα πανάρχαια χρόνια και στους εσχατολογικούς προβληματισμούς :

" [...] τεθνεώτας γὰρ δεῖ κρίνεσθαι ^{clxxi} ὃς μὲν ἂν δικαίως διαγάγη ἀμείνωνος μοίρας μεταλαμβάνει, ὃς δ' ἂν ἀδίκως, χείρονος" ^{clxxii}.

Ἔτσι οἱ ψυχές ὅταν τὸν πρῶτον βίον τελευτήσωσιν, κρίσεως ἔτυχον, κριθεῖσαι δὲ αἱ μὲν εἰς τὰ ὑπὸ γῆς δικαιοτήρια ἐλθοῦσαι δίκην ἐκτίνουσιν, αἱ δ' εἰς τούρανου τινὰ τόπον ὑπὸ τῆς Δίκης κουφισθεῖσαι διάγουσιν ἀζίως οὗ ἔν ἀνθρώπου εἶδει ἐβίωσαν βίου
" ^{clxxiii}.

Ἡ ψυχὴ λοιπόν :

" [...] ἐὰν μὲν καθαρὰ ἀπαλλάττηται, μηδὲν τοῦ σώματος συνεφέλκουσα, ἅτε οὐδὲν κοινωνοῦσα αὐτῷ ἐν τῷ βίῳ ἐκοῦσα εἶναι [...] εἰς τὸ ὅμοιον αὐτῇ τὸ αἰδὲς ἀπέρχεται, τὸ θεῖόν τε καὶ ἀθάνατον καὶ φρόνιμον, οἱ ἀφικομένη ὑπάρχει αὐτῇ εὐδαιμόνι εἶναι, πλάνης καὶ ἀνοίας καὶ φόβων καὶ ἀγρίων ἐρώτων καὶ τῶν ἄλλων κακῶν τῶν ἀνθρωπείων ἀπηλλαγμένη, ὥσπερ δὲ λέγεται κατὰ τῶν μεμνημένων, ὡς ἀληθῶς τὸν λοιπὸν χρόνον μετὰ θεῶν διάγουσα [...] ἐὰν δὲ γε οἶμαι μεμιασμένη καὶ ἀκάθαρτος τοῦ σώματος ἀπαλλάττηται, ἅτε τῷ σώματι ἀεὶ συνοῦσα καὶ τοῦτο θεραπεύουσα καὶ ἐρῶσα καὶ γοητευομένη ὑπ' αὐτοῦ ὑπὸ τε τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἡδονῶν, ὥστε μηδὲν ἄλλο δοκεῖν εἶναι ἀληθές ἀλλ' ἢ τὸ σωματοειδές, οὗ τις ἂν ἄψαιτο καὶ ἴδοι καὶ πίοι καὶ φάγοι καὶ πρὸς τὰ ἀφροδίσια χρήσαιτο, τὸ δὲ τοῖς ὄμμασι σκοτῶδες καὶ αἰδέες[...] βαρύνεται τε καὶ ἔλκεται πάλιν εἰς τὸν ὄρατὸν τόπον φόβῳ τοῦ αἰδοῦς τε καὶ Αἰδου, ὥσπερ λέγεται, περὶ τὰ μνήματά τε καὶ τοὺς τάφους κυλινδουμένη, περὶ ἃ δὴ καὶ ὤφθη ἄττα ψυχῶν σκιοειδῆ φαντάσματα, οἷα παρέχονται αἱ τοιαῦται ψυχαὶ εἶδωλα, αἱ μὴ καθαρῶς ἀπολυθεῖσαι [...] ^{clxxiv}.

Τὴν ἴδια θέση υποστηρίζει καὶ ὁ Πλάτων καὶ στοὺς Νόμους του :

" [...] ὁ μὲν δὴ θεός, ὥσπερ καὶ ὁ παλαιὸς λόγος, ἀρχὴν τε καὶ τελευτὴν καὶ μέσα τῶν ὄντων ἀπάντων ἔχων, εὐθεία περαίνει κατὰ φύσιν περιπορευόμενος· τῷ δὲ ἀεὶ συνέπεται δίκη τῶν ἀπολειπομένων τοῦ θεοῦ νόμου τιμωρός, ἧς ὁ μὲν εὐδαιμονήσειν μέλλων ἐχόμενος συνέπεται ταπεινός καὶ κεκοσμημένος, ὁ δὲ τις ἐξαρθεὶς ὑπὸ μεγαλαυχίας, ἢ χρήμασιν ἐπαιρόμενος ἢ τιμαῖς, ἢ καὶ σώματος εὐμορφία ἅμα νεότητι καὶ ἀνοία φλέγεται τὴν ψυχὴν μεθ' ὕβρεως, ὡς οὔτε ἄρχοντος οὔτε τινὸς ἡγεμόνος δεόμενος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις ἱκανὸς ὧν ἡγεῖσθαι,

καταλείπεται ἔρημος θεοῦ, καταλειφθεῖς [...] μετὰ δὲ χρόνον οὐ πολὺν ὑποσχῶν τιμωρίαν οὐ μεμπτήν τῇ δίκῃ'' ^{clxxv}.

Ακόμη και μέσα στο πλαίσιο της πλατωνικής διδασκαλίας για την αναπότρεπτη εσχατολογική κρίση, η εικόνα που μας δίδει ο Απόστολος Ματθαῖος στο κεφάλαιο κε' 31- 46 για τη θεοδικία δεν μπορεί να μην αντικριστέι ως ένα παγερό υπόδειγμα παρωδίας δίκης, μπροστά στο οποίο ωχριά κάθε άλλη παρωδία δικαστικής διαδικασίας που επενόησε ποτέ η ανθρώπινη δολιότητα :

'' Μια μαζική βίαιη προσαγωγή «των εθνών», δίκην προβάτων επί σφαγήν, που αναπολόγητα και δίχως ἶχνος δικαστικής διαλεκτικής, καταδικάζονται αμετάκλητα στην αιώνια κόλαση, δίχως καμία προοπτική εξόδου από αυτόν τον εφιάλτη, ενώπιον του οποίου ο ανθρώπινος πολιτισμός, με όλα τα αμαρτήματά του, απορεί, ποιός να είναι άραγε στυγνότερος εγκληματίας, ο τιμωρούμενος ή ο ιουδαιικός λαός που τέτοιες φρικτές εικόνες άγριας εκδίκησης προσδοκά από τον ευαγγελιστή του, καθώς εκείνος τον παρουσιάζει τον πανάγαθο θεό της αγάπης, που ανήλθε στο Σταυρό και κατήλθεν μέχρι άδου ταμείων για να σώσει το αμαρτωλό γένος των ανθρώπων '' ^{clxxvi}.

Η εικόνα που παρέχει ο Ευαγγελιστής Ματθαῖος για τη μέλλουσα δίκη δεν μπορεί παρά να εκφράσει ιστορικώς το πολιτιστικό επίπεδο της εποχής και του χώρου του – αντιλήψεις που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να εναρμονιστούν με το κήρυγμα και τη θυσία του Ιησού, όπως και τα δύο μας έχουν παραδοθεί από τον τέταρτο ευαγγελιστή, διαποτισμένο από ελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό. Πραγματικά επισημαίνεται ότι:

'' Στα ζωτικά και καίρια προβλήματα μιας συγκεκριμένης Εκκλησίας και κοινότητας ανταποκρίθηκε με τη συγγραφή του ο Ματθαῖος. Το Ευαγγέλιο αυτό δέ γράφηκε έτσι γενικά, για όλες τις Εκκλησίες απανταχού της γῆς'' ^{clxxvii}. Και τούτο, γιατί '' ο Ματθαῖος βρίσκεται σε διάλογο με το Φαρισαισμό της εποχής του τόσο, όσο, και με τις τάσεις που υπάρχουν μέσα στη δική του κοινότητα'' ^{clxxviii}.

Γιατί πρέπει ο αμαρτωλός να υποστεί το μαρτύριο της κόλασης ; Μήπως για λόγους δικαιοσύνης ; Ο Αριστοτέλης απέκρουσε πειστικά μια τέτοια αντίληψη. Η αντεκδίκηση δέ συνιστά απονομή δικαιοσύνης :

“ Τὸ δ’ ἀντιπεπονθὸς οὐκ ἐφαρμόττει οὔτ’ ἐπὶ τὸ νεμητικὸν δίκαιον οὔτ’ ἐπὶ τὸ διορθωτικόν (καίτοι βούλονται γε τοῦτο λέγειν καὶ τὸ Ραδαμάνθους δίκαιον: εἴ κε πάθοι τά τ’ ἔρεξε, δίκη κ’ ἰθεῖα γένοιτο) - πολλαχοῦ γὰρ διαφωνεῖ ” ^{clxxix}.

Ο Σωκράτης τονίζει τον παιδαγωγικό χαρακτήρα που έχει η απειλή της κόλασης:

“ Προσῆκει δὲ παντὶ τῷ ἐν τιμωρίᾳ ὄντι, ὑπ’ ἄλλου ὀρθῶς τιμωρουμένῳ, ἢ βελτίονι γίγνεσθαι καὶ ὀνίνασθαι ἢ παραδείγματι τοῖς ἄλλοις γίγνεσθαι, ἵνα ἄλλοι ὀρῶντες πάσχοντα ἃ ἂν πάσχη φοβούμενοι βελτίους γίγνωνται ” ^{clxxx}.

Αυτήν την παιδαγωγική διάσταση της εν γένει ποινής υπαινίσσεται ο Αισχύλος, όταν εμφανίζει την Αθηνά ν’ απορεί :

“ τίς γὰρ δεδοικῶς μηδὲν ἐνδίκος βροτῶν ” ^{clxxxi}.

Σ’ αυτό το σκληρό ερώτημα δίδει εξαιρετική απάντηση ο ώριμος πια Πλάτων :

“ Το γὰρ κακόν αεὶ δεῖ κολάζειν, ἢ ἂν ἀμείνων ἢ, οὐ τὸν δυστυχῆ, οὐδέ γὰρ πλέον ” ^{clxxxii}.

Η κόλαση λοιπόν , αν νοηθεί ως μεταβατικό στάδιο, ενδέχεται να έχει παιδαγωγική αξία. Αν και δικαιολογούνται αρκετές επιφυλάξεις, τόσο για την τιμωρία του δυστυχισμένου, που κάτω από τις πιέσεις των αναγκών και των αδυναμιών του παρεκτρέπεται, κατά την εύστοχη επισήμανση του Πλάτωνα, όσο και προς την κατεύθυνση του σύγχρονου προβληματισμού, αν η ποινή είναι η ορθολογικότερη παιδαγωγική μέθοδος, δηλαδή αν η φυλακή δέ λειτουργεί ως σχολείο περαιτέρω προαγωγής στο έγκλημα, έτσι που ν’ ανοίγει τους ασκούς του Αιόλου σε μια αλυσίδα εναλλασσόμενων ανταποδοτικών κακών :

“ Η ανοικτήρμονη κατάστροφή του κακού μπορεί να κάμει το ίδιο. Η εκδίκηση που ξεσπάει επάνω στους κακούς ανθρώπους δημιουργεί πάντοτε νέες μορφές κακού. Ο άνθρωπος πέφτει σε ένα μαγικό κύκλο, από τον οποίο δεν υπάρχει διέξοδος ” ^{clxxxiii}.

Υπάρχει όμως και μία άλλη διάσταση, που αναιρεί τον παιδαγωγικό χαρακτήρα της κόλασης ακόμη και όταν αυτή η δήθεν παιδαγωγική λειτουργία

περιορίζεται στους τρίτους, για να τους αποτρέψει από το να ακολουθήσουν το παράδειγμα του τιμωρούμενου αμαρτωλού:

“ Ότι επιτυγχάνεται δια του φόβου των βασάνων στερείται αξίας και σημασίας και δεν δύναται να θεωρηθή ως πνευματική και ηθική απόκτησις [...]. Εάν η κόλασις υπάρχει και εάν με απειλεί, η ανιδιοτελής αγάπη την οποίαν θα ηδυνάμην να έχω προς τον Θεόν, αποβαίνει αδύνατος, προσδιορίζομαι όχι από μιαν έφεσιν προς την τελειότητα, αλλά από μιαν επιθυμίαν να αποφύγω τας αιωνίους βασάνους. Η κόλασις κάμνει τότε τον άνθρωπον ωφελιμιστήν, φιλήδονα και ευδαιμονιστήν, τον στερεί από μιαν καθαράν αγάπην προς την αλήθειαν ” clxxxiv.

Πολύ περισσότερο είναι απαράδεκτη η αντίληψη της αιώνιας κόλασης, της ατελείωτης ποινήs. Δύναται η αιώνια κόλαση να έχει κάποια σκοπιμότητα, συμβατή με την αρχή του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου ; Μπορεί να εναρμονιστεί με την παραδοχή της αγάπης του Θεού για τον άνθρωπο;

“ Τα εκδικητικά και θηριώδη ένστικτα των ανθρώπων εδημιούργησαν μια εκδικητική και θηριώδη εσχατολογία. Όσο θλιβερό και να είναι , πρέπει να αναγνωρισθεί πως οι θρησκείες που εξαγγέλλουν τη σωτηρία φανερώνουν μια διάθεση ευνοϊκής αποδοχής της ιδέας της κολάσεως. Ακόμη και η χριστιανική αποκάλυψη δεν είναι ελεύθερη από την εσχατολογία της εκδικήσεως [...] Το μίσος, η εκδίκηση, η ανοικτήρμονη στάση έναντι του εχθρού οδηγούν πάντοτε προς την επιθυμία να υπάρξει κόλαση ” clxxxv.

Αυτή η επιθυμία της εκδίκησης ξεσπά άγρια στο στίχο του ψαλμού :

“ Ευφρανθήσεται δικαίος όταν ίδη εκδίκησιν τας χείρας αυτού νίψεται εν τω αίματι του αμαρτωλού, και ερεί άνθρωπος εν άρα εστί καρπός τω δικαίω, άρα εστίν ο Θεός κρίνων αυτούs εν τη γη ” clxxxvi .

Ενώπιον αυτού του άγριου μίσους εύστοχα παρατηρείται πως :

“ Είναι φορές που αμφιβάλλει κανείς για το ποιό είναι το χειρότερο, οι αμαρτίες ή η αρετή ” clxxxvii.

“ Ο Ωριγένης έγραψε , γύρω στα 230, το έργο του « Περί αρχών», όπου, συνδυάζοντας τη σοφία του με τη μεγάλη χριστιανική καλωσύνη του, βλέπει και τις ψυχές των αμαρτωλών να συμφιλιώνονται λίγο-λίγο με τον Θεό και να

ενώνονται με όλες τις άλλες [...] στο αιώνιο καθεστώς της θείας μακαριότητας "

clxxxviii.

Ο Ωριγένης προχώρησε ένα βήμα περαιτέρω : κατήγγειλε με παρρησία ότι ο Χριστός θα παραμένει στο σταυρό και ότι ο Γολγοθάς θα παρατείνεται, όσο θα μένει έστω και ένας μόνον άνθρωπος στην κόλαση ^{clxxxix}. Και ευλόγως, αφού διαφορετικά

" Ένας Θεός δεχόμενος ενσυνειδήτως τας αιωνίους βασάνους δεν θα ηδύνατο να είναι Θεός, θα προσωμοίαζε προς τον διάβολο" ^{cxc}.

" Αλλά ο υιός του ανθρώπου ουκ ήλθε ψυχάς ανθρώπων απολέσαι, αλλά σώσαι " ^{cxci}.

Ο ίδιος ο Ιησούς ξεκαθάρισε :

" Ουκ ήλθον ίνα κρίνω τον κόσμον, αλλ'ίνα σώσω τον κόσμον " ^{cxcii}.

Και ευλόγως ο Θεός :

" Τον ήλιον αυτού ανατέλλει επί πονηρούς και αγαθούς και βρέχει επί δικαίους και αδίκους " ^{cxiii}

με τελικό στόχο τη θαυμάσια εικόνα, όπου :

" έσται δικαιοσύνη εζωσμένος την οσφύν αυτού και αλήθεια ειλημμένος τας πλευράς. Και συμβοσκηθήσεται λύκος μετ'αρνός και πάρδαλις συναναπαύσεται ερίφω, και μοσχάριον και ταύρος και λέων άμα βοσκηθήσονται, και παιδίον μικρόν άξει αυτούς" ^{cxiv}.

Όμως αυτή η αντίληψη δέ φαίνεται να βρήκε περαιτέρω απήχηση στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Προλογίζοντας τη μετάφραση του έργου του Berdyayev , « Περί του προορισμού του ανθρώπου» ο μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος νιώθει υποχρεωμένος να παρατηρήσει ότι η διδασκαλία του Berdyayev για την ανυπαρξία αιώνιας κόλασης :

" Είναι κινδυνώδης, δεν συμβιβάζεται με την διδασκαλίαν της Εκκλησίας. Η πίστις ότι η αιώνιος ζωή θα έχη ως αποτέλεσμα την κατάργησιν της κολάσεως και την αναγκαστικήν λύτρωσιν παντός ελευθέρου δημιουργήματος που ευρίσκεται εν τη αιωνιότητι υπό οδυνηράς συνθήκας λόγω της κακής χρήσεως της ελευθερίας του, ανατρέπει την αιωνίαν αξίαν της δικαιοσύνης και μειώνει την αξίαν της

καταπολεμήσεως του κακού εις τον κόσμον. Τα προβλήματα της εσχατολογίας δέν λύνονται δια του λογικισμού. Ο συγγραφεύς δέν διστάζει να μνημονεύση τον Ωριγένη, ο οποίος, ως γνωστόν έχει, καταδικασθεί υπό της Εκκλησίας'' ^{cxv}.

Ο μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος υπήρξε φιλοσοφημένη διάνοια της Ορθοδοξίας. Με τον ειλικρινή σεβασμό που του ενέπνευσε ο φιλοσοφημένος εκείνος ιεράρχης, ο συντάκτης αυτών των γραμμών δικαιούται να αμφιβάλλει, αν οι προαναφερόμενες παρατηρήσεις του, που δικαιώνουν την ιδέα της αιώνιας κόλασης, εκφράζουν το φιλόσοφο, με τον ελεύθερο στοχασμό της καθαρής συνείδησής του, ή τον μητροπολίτη της επίσημης ορθόδοξης εκκλησίας, με τις δεσμεύσεις της πνευματικής του συνείδησης, στις οποίες τον πειθαναγκάζει το αξίωμά του ^{cxvι}.

Οπωσδήποτε όμως η αποδοχή της αιώνιας κόλασης για χάρη του θριάμβου της δικαιοσύνης, κλονίζει την αξιοπιστία της κατανυκτικής προσευχής που αναπέμπει η εκκλησία κατά τη νεκρώσιμη ακολουθία :

''[...] Κύριε, ανάπαυσον την ψυχήν του κεκοιμημένου δούλου σου [...] εν τόπω φωτεινώ, εν τόπω χλοερώ, εν τόπω αναψύξεως, ένθα απέδρα οδύνη, λύπη και στεναγμός. Πάν αμάρτημα το παρ'αυτού πραχθέν εν λόγω ή έργω ή διανοία, ως αγαθός και φιλόανθρωπος Θεός, συγχώρησον . ότι ουκ έστιν άνθρωπος, ός ζήσεται και ουχ αμαρτήσει. σύ γαρ μόνος εκτός αμαρτίας υπάρχεις''.

Είναι αλήθεια ότι ο εκκλησιαστής, καθώς αποθέτει στην αγαθότητα του Θεού αυτήν την ευλαβική προσευχή, νιώθει αιφνίδια ανάσχεση. Σαν να αποτολμήσει κάποια υπόμνηση προς τον Ύψιστο, ικανή να προκαλέσει την οργή του, ως προπέτης. Και σπεύδει ο εκκλησιαστής να δείξει την ταπεινοφροσύνη και την υποταγή του στη θεία νομιμότητα, διαβεβαιώνοντας :

'' Η δικαιοσύνη σου, δικαιοσύνη εις τον αιώνα, και ο νόμος σου αλήθεια ...''.

'' Η θεωρία μιας αιώνιας κόλασης στη χριστιανική εσχατολογία δείχνει πως δέν κατορθώθηκε ακόμη πλήρως η καθολική συνείδηση και πως το πνεύμα της αγάπης δεν κατανίκησε ακόμη το αρχαίο πνεύμα της εκδίκησης'' ^{cxvii}.

Η χριστιανική θρησκεία, για λόγους που ξεπερνούν τις διαστάσεις της μελέτης τούτης, δέχθηκε να είναι αχθοφόρος των ενοχών και του δέους του ιουδαϊκού λαού έναντι του δικού του θεού – του όντως φοβερού Γιαχβέ – από τον οποίο αναμένεται ότι θα αντιδράσει

“ Εν οργή αυτού και εν θυμώ αυτού [...] ως σκεύη κεραμέως συντριψεις αυτούς ” ^{cxviii}.

Γι’ αυτό καλούνται οι πιστοί :

“ Δουλεύσατε τω Κυρίω εν φόβω και αγαλλιάσθε αυτώ εν τρόμω ” ^{cxix}.

Μάταια τον εκλιπαρούν :

“ [...] ότι ει ηθέλησας θυσίαν, έδωκα άν ολοκαυτώματα ουκ ευδοκήσεις ” ^{cc}.

Παραλλήλως, κάτω από τις πιέσεις που υφίσταντο από τους γειτονικούς λαούς οι πιστοί του Γιαχβέ είχαν ανάγκη να πιστέψουν σ’ έναν αιμοχαρή εκδικητή θεό :

“ [...] συνέτριψας τους υπεναντίους . απέστειλες την οργή σου και κατέφαγεν αυτούς ως καλάμην ” ^{cci}.

Και όταν ο Γιαχβέ δε φαίνεται ν’ ανταποκρίνεται στην προσδοκία της άμεσης συντριβής των εναντίον, τότε οι πιστοί του δυσφορούν και δε διστάζουν να υψώσουν βέβηλη φωνή διαμαρτυρίας εναντίον του :

“ Ηπάτησάς με , Κύριε, και ηπατήθην, εκράτησας και ηδυνάσθης . εγενόμην εις γέλωτα, πάσαν την ημέραν διετέλεσα μυκτηριζόμενος ” ^{ccii}

κάτι που αμέσως λησμονείται, μόλις αναπτερωθούν οι ελπίδες πως :

“ Κύριος μετ’ εμού καθώς μαχητής ισχύων [...] άσατε τω Κυρίω αινέσατε αυτώ ” ^{cciii}.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ασφαλώς ταιριάζει και η εικόνα της μεταθανάτιας κόλασης. Όμως πρόκειται για μια εικόνα που δύσκολα εναρμονίζεται με το ευαγγελικό κήρυγμα για τον αγαθό πατέρα-Θεό. Αυτόν το Θεό, για τον οποίο ο ελληνικός φιλοσοφικός στοχασμός είχε διδάξει, τέσσερις αιώνες πριν από τον Ιησού ότι:

“ αγαθός ήν, αγαθώ δε ουδείς περί ουδενός ουδέποτε εγγίγνεται φθόνος ” ^{cciv}.

Με αυτά τα δεδομένα ένας μεγάλος θεολόγος και φιλόσοφος της εποχής μας ο Romano Guardini είχε διακηρύξει πως :

“ Δίχως τον Υιό, ο Πατήρ, αν θα μπορούσε να υπάρξει δίχως τον Υιό, θα ήταν στην ουσία του και για την ουσία του παραλογισμός, γιατί τότε δε θα

συγκροτούσε την Αλήθεια ^{ccv}. Μόνο με την ενσάρκωση του Λόγου, η άγρια οργή του Γιαχβέ των Ιουδαίων μεταμορφώθηκε σε απέραντη αγάπη και Αλήθεια '' .

Κάτω από αυτές τις εύλογες επιφυλάξεις απέναντι στην απειλή της κόλασης η σύγχρονη χριστιανική θεολογία της καθολικής εκκλησίας προσπαθεί να ξεφύγει με τη θεωρητική κατασκευή ότι η καταδίκη του αμαρτωλού ανθρώπου δεν απαγγέλλεται από τον πολυεύπλαγγο θεό, αλλά από ίδιο τον αμαρτωλό. Η θεία πρόνοια απλώς συμβάλλει στην εκτέλεση αυτής της απόφασης, που προήλθε από τον ίδιο τον αμαρτωλό. Όμως ούτε αυτή η εξήγηση μπορεί να πείσει, αφού αφενός υποβαθμίζει το θεό στη θέση του εκτελεστή των ανθρωπίνων καταδικαστικών αποφάσεων, ενώ στον αμαρτωλό επιτρέπει την ηθική αυτοκτονία, κάτι που του απαγορεύεται όταν πρόκειται για την σωματική. Η παραδοχή αιώνιας κόλασης προσκρούει και σε μια άλλη σοβαρή αντίρρηση: ότι μας πειθαναγκάζει ν' αρνηθούμε τον ένα και μοναδικό Θεό, και στη θέση του να δεχθούμε αιώνιο και ακατάλυτο καθεστώς δυαρχίας, με την έννοια ότι, δίπλα στη βασιλεία του Θεού, υπάρχει ακατάλυτη και η βασιλεία των σκοτεινών δυνάμεων.

'' Η αντίληψη της αιώνιας κόλασης δημιουργεί μια δυαρχία, από την οποία δεν υπάρχει διαφυγή. Πρόκειται για την απόλυτη, και όχι για τη σχετική δυαρχία και σημαίνει την μοιραία αποτυχία, όχι μόνο του ανθρώπου, αλλά πάνω απ' όλα, του Θεού, την αποτυχία της δημιουργίας του κόσμου, αποτυχία, όχι στο χρόνο, αλλά στην αιωνιότητα. Ο τελικός τρόμος στη σφαίρα της θρησκείας δεν έρχεται από το Θεό, από την πεποίθηση πως δεν υπάρχει Θεός, πως ο Θεός έφυγε και από εμένα. Η εμπειρία της κόλασης είναι η εμπειρία της ανυπαρξίας του Θεού. Είναι χαρακτηριστικό γεγονός πως οι Πέρσες, που θεωρούνται η πηγή της δυαρχικής ιδέας, δεν σκέφτονταν την κόλαση ως αιώνια, και από αυτή την άποψη αποκάλυψαν μια ανωτερότητα έναντι των Χριστιανών που υποστηρίζουν τη θεωρία της αιώνιας κόλασης '' ^{ccvi}.

Είναι αλήθεια ότι σε αυτόν εδώ τον κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας ισχύει η διαλεκτική δυαρχία των αντίθετων δυνάμεων, των θετικών και των αρνητικών, των φωτεινών και των σκοτεινών, των ωραίων και των άσχημων, των δικαίων και των άδικων, του αγαθού και του κακού :

'' [...] γενέσθαι τόνδε τον κόσμο και συντελεσθήναι τω λόγω την ύλην [...] ως το πάν ο λόγος διαρμολάμενος σύμφωνον εξ ασυμφώνων μερών εποίησε, και την φθαρτική ουκ απώλεσεν αλλ' ανεπλήρωσε δύναμιν '' ^{ccvii}.

Σ' αυτόν εδώ λοιπόν τον κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας υπάρχει χώρος για τη δυαρχία της βασιλείας του Θεού και της βασιλείας της κόλασης. Μεταφορά όμως αυτής της δυαρχίας και πέρα από το χρόνο και τον τόπο αυτής της εμπειρικής πραγματικότητας πειθαναγκάζει στη βλάσφημη σκέψη, πως ο αγαθός άνθρωπος πάνω σ' αυτήν τη γη είναι πιο αγαθός από τον πανάγαθο Θεό. Και τούτο, γιατί η ανθρωπιστική πολιτιστική κληρονομιά μας έχει ήδη πειθαναγκάσει τα κράτη να καταργήσουν την ποινή του θανάτου, ακόμη μάλιστα και την ποινή της ισόβιας κάθειρξης να την καταστήσουν σχεδόν μόνον ονομαστικό πλαίσιο της εκτέλεσης των ποινών. Αυτή η εξέλιξη μέσα στην ιστορική διαδρομή είναι πραγματική κατάκτηση της πολιτισμένης ανθρωπότητας. Και ενώπιον αυτής της κατάκτησης η παραδοσιακή κατάφαση της ιδέας της αιώνιας κόλασης θα ήταν εκτρωματική. Προδήλως με αυτήν την αφετηρία σκέψεων παρατηρείται ότι:

'' Ο Βαρθολομαίος [...] αρνείται ιεροποίηση των κανόνων. Το γράμμα των αρχαίων κανόνων είναι συχνά παρωχημένο. Εκείνο που πρέπει να ξεκαθαρισθεί είναι το πνεύμα τους και τα μεγάλα θεολογικά θέματα που επιχειρούσαν να εφαρμόσουν σε μια δεδομένη ιστορική κατάσταση, που σήμερα δεν υπάρχει πια. Δεδομένου μάλιστα ότι το περιεχόμενό τους, όταν πρόκειται για διαφορετικούς τόπους και χρόνους, είναι μερικές φορές αντιφατικό. Χρειάζονται λοιπόν νέοι κανόνες, οι οποίοι θα εφαρμόσουν τις ίδιες αρχές στη σημερινή πραγματικότητα '' ^{ccviii}.

'' Υπάρχει κυρίως το θαύμα της χάρης και της συγγνώμης που σπάει [...] το φόβο « ότι θα πρέπει να πληρώσει κανείς για όλα », όπως άλλωστε το είπαν ορισμένοι χριστιανοί που δεν κατάλαβαν την άπειρη χάρη του Σταυρού και της Ανάστασης'' ^{ccix}.

'' Ο θάνατος του Χριστού πάνω στο Σταυρό είναι η κατάκριση της κατάκρισης, η καταδίκη της καταδίκης '' ^{ccx}.

Στο πλαίσιο αυτής της νέας αντίληψης:

“ Η άβυσσος του θανάτου και της κόλασης εξατμίζεται σαν μια ασήμαντη σταγόνα μίσους μέσα στην άπειρη άβυσσο της αγάπης »^{ccxi}.

Συνακόλουθα πρέπει να τεθεί ένα τέλος σ’ αυτή την εικόνα ενός « διαβολικού Θεού» ο οποίος, προ πάντων των αιώνων, δεσπόζει απολυταρχικά των πάντων και εμφανίζεται έτσι ως ο μόνος υπεύθυνος για το κακό. Ο Θεός μας είναι ο παθών Θεός, ο σταυρωμένος Θεός »^{ccxii}. Σημαίνουν όλα αυτά πως δεν υπάρχει κόλαση ;

Στο επίπεδο της φιλοσοφικής υπόνοιας είναι ελκυστική η θεωρία του Berdyayev :

“ Υπάρχει κόλαση. Μόνον ένας επιπόλαιος οπτιμισμός μπορεί να το αρνηθεί τούτο ολοτελώς. Αλλά η κόλαση ανήκει σ’ αυτή την πλευρά, όχι στην άλλη, είναι φαινόμενη, όχι νοούμενη, ανήκει στο χρόνο, όχι στην αιωνιότητα ^{ccxiii}. Με απλά λόγια, « η κόλασις υπάρχει αλλ’ είναι καιρική» ” ^{ccxiv}.

Πραγματικά, αφού σ’ αυτόν τον κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας ισχύει η διαλεκτική δυαρχία των αντίθετων δυνάμεων του αγαθού και του κακού, υπάρχει εδώ χώρος και χρόνος, ακόμη και για ένα είδος κόλασης – όχι ως τόπος εξωτερικού καταναγκασμού σε βασανιστήρια, αλλά ως το προϊόν των ελεύθερων επιλογών του ανθρώπου. Με αυτήν την έννοια η κόλαση εμφανίζεται ως δημιουργία της ελευθερίας του ανθρώπου.

Κατά του Berdyayev ^{ccxv} :

“ Η ιδέα της κολάσεως είναι λοιπόν οντολογικώς συνδεδεμένη προς την ελευθερίαν και το πρόσωπον, και όχι προς την δικαιοσύνην και την ανταμοιβήν [...] Δεν είναι η ιδέα του θριάμβου της δικαιοσύνης ή της τιμωρίας των κακών, η οποία ζητεί την κόλασιν, αλλά η ανάγκη όπως μη παραβιασθή ο άνθρωπος υπό του αγαθού και εισαχθή δια της βίας εις τον παράδεισον. Από τινων απόψεων ο άνθρωπος έχει το ηθικόν δικαίωμα να προτιμά την κόλασιν από τον παράδεισον. Εις τούτο εδρεύει όλη η διαλεκτική ηθική, η σχετική προς την κόλασιν». Και πού εντοπίζεται αυτή η « καιρική » κόλαση ; Απαντώντας στο ερώτημα τούτο ο Berdyayev παρατηρεί ^{ccxvi} : « Η κόλασις δεν υπάρχει ουδαμού αλλαχού πλήν εντός της φαντασιώδους, της μή οντολογικής σφαίρας, εντός της μονώσεως του

υποκειμένου εν εαυτώ. Είναι μία διάρκεια άπειρος εν τω χρόνω[...] Δεν υπάρχουν εις την κόλασιν παρά εκείνοι οι οποίοι παραμένουν εν τω χρόνω χωρίς να περάσουν εις την αιωνιότητα, όσοι παραμένουν εις την μεμονωμένην υποκειμενικήν σφαίραν χωρίς να αποκατασταθούν εις την αντικειμενικήν σφαίραν της βασιλείας του Θεού. Αλλά δεν δυνάμεθα να παραμείνωμεν εκεί αιωνίως [...]. Τα φαντάσματα τα οποία δημιουργούν τκα πάθη κρημνίζουν τον άνθρωπον εις την κόλασιν. Ούτως υφάινεται ο φαντασιώδης ιστός των εφιαλτών και των ονείρων, από τα οποία ο άνθρωπος δέν δύναται να αφυπνισθή εντός της αιωνιότητος, και τα οποία δι'αυτόν τον λόγον δεν είναι αιώνια [...]. Εις τας βασάνους της κολάσεως δεν είναι ο Θεός, αλλά ο άνθρωπος ο ίδιος που επιβάλλει εις αυτόν ένα μαρτύριον [...]. Η απελευθέρωσις από τα όνειρα των βασάνων, τα οποία ανταποκρίνονται εις μίαν μέσην κατάστασιν μεταξύ του όντος και του μη όντος, ενεργείται είτε με την νίκη της ακεραίας συνειδήσεως του προσώπου δια της επιστροφής του εις το αυθεντικόν όν και της μεταβάσεώς του εις την αιωνιότητα, είτε με την οριστικήν καταστροφήν του « κομματιασμένου» συνειδότος και την μετάβασίν του εις το απόλυτον μη όν'' .

Η θεωρία του Bergayen για την καιρική κόλαση έχει πλευρές που παρακινούν τη φιλοσοφική υποψία σε κατάφαση, όπως έχει και άλλες πλευρές που παρακινούν σε δυσπιστία ή και σε άρνηση. Με αυτήν την έννοια η θεωρία του πλεονεκτεί, στην έκταση που πειστικώς αρνείται την ιδέα της αιώνιας κόλασης. Και αφού δέχεται την καιρική κόλαση, ως μεταβατικό στάδιο, είναι μια άλλη πρόταση, αντί για την ιδέα της μετενσαρκώσεως. Ενώ όμως ο Bergayen έχει ως αφετηρία την πειστική για την παραδοχή ότι η αιώνια κόλαση αντιστρατεύεται την ιδέα του πανάγαθου Θεού της αγάπης, ο οποίος σταυρώθηκε και κατήλθε στον Άδη για να σώσει όλον τον κόσμο, καταλήγει στο ίδιο πρακτικό αποτέλεσμα με την παραδοχή ότι το μεταβατικό στάδιο της « καιρικής » κόλασης έχει και αυτό τέρμα, το οποίο πραγματοποιείται είτε με την ενσυνείδητη απελευθέρωση του αμαρτωλού ανθρώπου από τις δυνάμεις του κακού, είτε με την εμμονή του στην άρνηση του παραδείσου, οπότε η ψυχή απολήγει στην οριστική καταστροφή και μετάβαση στο απολύτως μη όν. Μία λύση, που αντιστρατεύεται την παραδοχή της αθανασίας της ψυχής. Βεβαίως ο Bergayen ισχυρίζεται ότι αυτή είναι μια ενσυνείδητη επιλογή της ελευθερίας του ανθρώπου, ως πρωταρχικής αξίας :

“ Ο άνθρωπος έχει το ηθικό δικαίωμα να προτιμά την κόλασιν από τον παράδεισον” ccxvii

κάτι που σημαίνει ότι έχει ακόμη και το ηθικό δικαίωμα να προτιμά την αυτοκαταστροφή από τη βασιλεία των ουρανών . Όμως η αξία της ελευθερίας του ανθρώπου τότε μόνον έχει νόημα, όταν ο άνθρωπος βρίσκεται κάτω από την πίεση των συνθηκών της εγκόσμιας ζωής. Κάτω από τις πιέσεις της ανάγκης για επιβίωση , σ'έναν κόσμο κυριαρχημένο από την αναντιστοιχία ζήτησης και προσφοράς αγαθών, την αναντιστοιχία ζήτησης και προσφοράς αγαθών, την αναντιστοιχία ζήτησης και προσφοράς θέσεων εργασίας, την έμφυτη ροπή – ανάγκη του ανθρώπου για δημιουργία, καθώς και από τα αιφνίδια χτυπήματα του μοιραίου. Όταν ο άνθρωπος βρίσκεται κάτω από αυτές τις τραγικές συνθήκες , τότε έχει όντως ηθική αξία η επιλογή περαιτέρω στάσης και δράσης, που κάνει κατά την ενάσκηση της ελευθερίας του. Αλλά αν είναι αλήθεια ότι αυτές οι πιέσεις δεν έχουν λόγο ύπαρξης στον πνευματικό κόσμο, στον οποίο μετοικεί η ψυχή, όταν αποχωριστεί από το φθαρτό σώμα, τότε δεν υπάρχει καμία αναγκαιότητα και καμία ηθική αξία της ιδέας της ελευθερίας του ανθρώπου. Και αν δεν υπάρχει αυτή, τότε δεν έχει νόημα και η μετάβασή του στην καιρική κόλαση, ώσπου να επιλέξει ανάμεσα στην αιώνια ανάνηψη και στην απόλυτη αυτοκαταστροφή. Η ιδέα λοιπόν της κόλασης, τόσο της αιώνιας, όσο και της καιρικής, δε φαίνεται, τουλάχιστον με την πρώτη ματιά, να παρουσιάζει αξιόλογα περιθώρια για να παρακινήσει σε κατάφαση τη φιλοσοφική υποψία. Με μία όμως επιφύλαξη : η ελευθερία του ανθρώπου, καθώς ήδη σημειώθηκε, έχει νόημα και ανάγεται σε αξία, όχι μόνον κάτω από τις πιέσεις της ανάγκης για επιβίωση σε έναν κόσμο κυριαρχημένο από την αναντιστοιχία ζήτησης και προσφοράς αγαθών, την αναντιστοιχία ζήτησης και προσφοράς θέσεων εργασίας, καθώς και από τα αιφνίδια χτυπήματα του μοιραίου. Το νόημα και η αξία της ελευθερίας του ανθρώπου αποκαλύπτεται και προς μία άλλη – καθόλου ευκαταφρόνητη – κατεύθυνση, δηλαδή στην έμφυτη ροπή (εσωτερική ανάγκη) του ανθρώπου για δημιουργία. Ο ίδιος ο Berdyayev έχει εύστοχα επισημάνει ότι ενώπιον ενός Παραδείσου, όπου δε θα υπάρχει χώρος και δυνατότητα να συμπράξει η ψυχή (το πνεύμα) κάθε ανθρώπου στο δημιουργικό έργο του Θεού :

“ εγείρεται η επιθυμία να προτιμήσει κανείς την αμαρτωλή μας γη με τις άνισες ανικανοποίητες φιλοδοξίες και τις πολύμορφες αντινομίες της και τα

*βάσανά της, παρά τούτον τον στενό, πεπερασμένο και ικανοποιημένο Παράδεισο''
ccxviii.*

Η φιλοσοφική υποψία λοιπόν πειθαναγκάζεται στην παραδοχή ότι η βασιλεία των ουρανών δεν είναι μία μακαριότητα νωθρότητας. Είναι αεικίνητος χώρος σύμπραξης του ανθρώπου στο δημιουργικό έργο του Θεού. Και ακριβώς σ' αυτήν τη διάσταση του ζητήματος, απομένει χώρος και χρόνος για να εκφραστεί η αμετάκλητη επιλογή, στην οποία προχωρεί η ελευθερία του ανθρώπου : θέλει να συμπράξει στο δημιουργικό έργο του Θεού, μεταβαίνοντας στο δικό του βασίλειο, ή προτιμά να αναπαυθεί επιτέλους βυθιζόμενος στο απόλυτο μη όν ;

Η απόρριψη της ιδέας της κόλασης παρακινεί στον προβληματισμό των κυκλικών επανόδων της ψυχής σε τούτον εδώ τον κόσμο, διαμέσου διαδοχικών μετενσαρκώσεων, ώσπου να λυτρωθεί και, καθαρή, να ξαποστάσει κι αυτή στους κόλπους του πανάγαθου Θεού. Ο Ηρόδοτος ^{ccxix} αναφέρει σχετικώς :

'' πρῶτοι δὲ καὶ τόνδε τὸν λόγον Αἰγύπτιοι εἰσι οἱ εἰπόντες, ὡς ἀνθρώπου ψυχὴ ἀθάνατος ἐστὶ, τοῦ σώματος δὲ καταφθίνοντος ἐς ἄλλο ζῶον αἰεὶ γινόμενον ἐσδύεται, ἐπεὰν δὲ πάντα περιέλθῃ τὰ χερσαῖα καὶ τὰ θαλάσσια καὶ τὰ πετεινά, αὗτις ἐς ἀνθρώπου σῶμα γινόμενον ἐσδύνει· τὴν περιήλυσιν δὲ αὐτῇ γίνεσθαι ἐν τρισχιλίοισι ἔτεσι. τούτῳ τῷ λόγῳ εἰσι οἱ Ἑλλήνων ἐχρήσαντο, οἱ μὲν πρότερον οἱ δὲ ὕστερον, ὡς ἰδίῳ ἑωυτῶν ἐόντι '' ^{ccxx}.

Αυτές τις δοξασίες φέρεται να συμμερίζεται και ο Σωκράτης, ο οποίος αναφέρει ότι οι ψυχές των πολλών:

'' ὅταν τὸν πρῶτον βίον τελευτήσωσιν, κρίσεως ἔτυχον, κριθεῖσαι δὲ αἱ μὲν εἰς τὰ ὑπὸ γῆς δικαιωτήρια ἐλθοῦσαι δίκην ἐκτίνουσιν, αἱ δ' εἰς τοῦρανοῦ τινα τόπον ὑπὸ τῆς Δίκης κουφισθεῖσαι διάγουσιν ἀξίως οὗ ἐν ἀνθρώπου εἶδει ἐβίωσαν βίου. τῷ δὲ χιλιοστῷ ἀμφοτέραι ἀφικνούμεναι ἐπὶ κλήρωσίν τε καὶ αἵρεσιν τοῦ δευτέρου βίου αἰροῦνται ὃν ἂν θέλῃ ἐκάστη· ἔνθα καὶ εἰς θηρίου βίον ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀφικνεῖται, καὶ ἐκ θηρίου ὅς ποτε ἀνθρωπος ἦν πάλιν εἰς ἀνθρωπον '' ^{ccxxi}.

Σχετικώς με τη θεωρία της μετενσαρκώσης συνομολογείται ότι :

'' θέτει ερωτήματα που αξίζουν τη σοβαρή μελέτη τους. Μια ατελεύτητη μονοειδής μετεμψύχωση που συνεχίζεται εδώ στη γη ανάμεσα σε διαφορετικούς

ανθρώπους και σε ζώα, είναι ένα διαφορετικό είδος εσχατολογικού εφιάλτη από τον εφιάλτη των αιωνίων βασάνων της Κόλασης. Ωστόσο, η ιδέα της μετεμψύχωσης μπορεί να προσφέρει κάποια ανακούφιση σε σχέση με την ιδέα της αιώνιας Κόλασης. Η μετεμψύχωση τουλάχιστο σημαίνει πως δεν υπάρχει οριστική απόφαση για το μέλλον του ανθρώπου, με βάση τη σύντομη στιγμή της ύπαρξής του ανάμεσα στη γέννηση και στον θάνατο, με όλους τους περιορισμούς της ανθρώπινης εμπειρίας, που οφείλονται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος ζει υπό τους όρους του χώρου και του χρόνου. Τούτο σημαίνει πως υπάρχει ζωή υπό τους όρους του χώρου και του χρόνου. Αυτό σημαίνει πως υπάρχει μία δίκαιη αξίωση για ευρύτερη εμπειρία που δεν εμπεριέχει εκείνη την τρομοκρατική ιδέα, κατά την οποία μετά τον θάνατο δεν είναι δυνατός ο εμπλουτισμός της εμπειρίας και ούτε αλλαγή για το καλύτερο'' ^{ccxxii}.

Όμως η θεωρία αυτή, όμοια όπως η θεωρία της κόλασης, εντάσσεται στην αντίληψη της θείας δίκης και καταδίκης του ανθρώπου, στο πλαίσιο μιας απλοϊκής διαδικασίας, που κινείται σχεδόν αυτομάτως ανάμεσα στο άσπρο και στο μαύρο, αγνοώντας ότι η απονομή αληθινής δικαιοσύνης προϋποθέτει, αφενός, θέσπιση, εκ των προτέρων, γνώση και ισχύ βασικού και αντίθετων κανόνων δικαίου, που τελούν μεταξύ τους σε διαλεκτική σχέση και, αφετέρου, διεξαγωγή δίκαιης διαδικασίας, που αφήνει περιθώρια δικανικής διαλεκτικής, έτσι ώστε να μπορεί ο κρινόμενος να επικαλεσθεί και τεκμηριώσει ότι κάθε παράβαση των ηθικών κανόνων εκ μέρους του δέ συνεπάγεται νομοτελειακά και την καταδίκη του, έστω και στην επανορθωτική ποινή των διαρκών μετενσαρκώσεων, αφού οι παραβάσεις ενδέχεται να ήταν το προϊόν των πιέσεων μοιραίων συγκυριών, ανώτερων από τα περιθώρια επιλογών της ανθρώπινης ελευθερίας. Θα μπορούσε βέβαια να αντιταχθεί ότι οι μετενσαρκώσεις δε συντελούνται ως μορφή καταδίκης του αμαρτωλού ανθρώπου, αλλά αντιθέτως, με την έννοια της ευμενούς παροχής σ' αυτόν και άλλης ευκαιρίας, ύστερα από μια προηγούμενη αποτυχία, να πετύχει την τελείωσή του, ως ηθικής προσωπικότητας, κατά τη διέλευσή του από τη γη. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η θεωρία της μετενσαρκώσεως εναρμονίζεται με μια σημαντική αξία της πολιτισμικής μας κληρονομιάς, δηλαδή την ανάγκη παροχής περισσότερων ευκαιριών για την επίτευξη ενός ευγενικού σκοπού. Σ' αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε ακόμη να συνομολογηθεί ότι η θεωρία των μετενσαρκώσεων ανταποκρίνεται στη φιλοσοφική παραδοχή για την

ελικοειδή διαλεκτική, η οποία διέπει όλες τις εξελίξεις στον κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας μέσα στο χώρο και στο χρόνο με την έννοια ότι κάθε μετενσάρκωση συνιστά μια περαιτέρω αναβάθμιση της σπείρας, της οποίας κάθε ημικύκλιο εκφράζει μία από τις δύο αντίθετες δυναμικές της διαλεκτικής αντιπαράθεσης ανάμες στην ευγενική προσπάθεια, και στην αποτυχία της, ενώ εξ άλλου κάθε ανέβασμα της σπείρας εκφράζει το εκάστοτε νέο ξεκίνημα από βελτιωμένη θέση. Όμως, η θεωρία των μετενσαρκώσεων δεν εναρμονίζεται με μίαν άλλη, ακόμη πιο σημαντική αξία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς, δηλαδή την αξία της εξατομικευμένης προσωπικότητας κάθε ανθρώπου. Ο άνθρωπος, και μετά το σωματικό του θάνατο, διατηρεί την προσωπικότητά του, ως πνευματική οντότητα, και μάλιστα με την ίδια μορφή που είχε όταν ζούσε, απλώς και μόνον ήδη σε πνευματική υπόσταση. Όμως η διατήρηση της πνευματικής οντότητας του ανθρώπου, ως εξατομικευμένης προσωπικότητας, καταστρέφεται, αν μετά το θάνατο επακολουθεί η σύγχυση των αλληπάλληλων μετενσαρκώσεων, ακόμη ίσως και σε σώματα ζώων. Μια τέτοια παραδοχή δεν μπορεί να εναρμονιστεί με την κοινώς αποδεκτή δικαιοκή αρχή του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου (πρβλ. άρθρο 2 παρ.1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος). Αυτό σημαίνει ότι ο κόσμος της εμπειρικής πραγματικότητας (του χώρου και του χρόνου) , με το να αναγνωρίζει και να θέλει να σέβεται και να προστατεύει την αξία της εξατομικευμένης προσωπικότητας του ανθρώπου, θα ήταν ένας κόσμος ηθικώς πιο τέλειος από το μεταφυσικό κόσμο, όπου, στο πλαίσιο της θεωρίας των μετενσαρκώσεων, δεν υπάρχει περιθώριο για σεβασμό της αξίας της εξατομικευμένης προσωπικότητας του ανθρώπου. Αλλά μια θεωρία, που οδηγεί σε ένα τέτοιο συμπέρασμα, ότι δηλαδή ο κόσμος της ύλης είναι ηθικώς ανώτερος και τελειότερος από το μεταφυσικό κόσμο του πνεύματος, δεν πείθει. Με μια βέβαια επιφύλαξη, δηλαδή μήπως η αξία της εξατομικευμένης προσωπικότητας του ανθρώπου είναι απλώς παροδική αξία, δίχως προοπτική μέσα στην αιωνιότητα. Με άλλα λόγια, μήπως η ανθρωποκεντρική θεώρηση των μεταφυσικών προβλημάτων είναι σφαλερά δέσμια της παλαιάς αντίληψης πως *πάντων χρημάτων μέτρον άνθρωπον είναι, των μόνοντων ως έστι, των δε μη όντων ως ουκ έστιν*^{ccxxiii}. Οι κοσμολόγοι βεβαιώνουν ότι το σύμπαν δημιουργήθηκε από μια πανίσυρη έκρηξη τεράστιας ενέργειας, που είχε συσσωρευθεί σε απίθανα μικρή ποσότητα ύλης. Ότι έτσι δημιουργήθηκαν τα πολύπληθη ηλιακά συστήματα και οι απειράριθμοι αστέρες, και μαζί με αυτούς η γη μας και οι εξατομικευμένοι ζώντες οργανισμοί. Και ότι κάποτε – στο μη προσδιοριζόμενο ακόμη μέλλον – αυτή η έκρηξη θα λειτουργήσει παλινδρομικώς, με την έννοια ότι το

σύμπαν θα συρρικνωθεί και πάλι στην αρχική τρομακτική ενέργεια, η οποία, κατά την έναρξη της δημιουργίας, ήταν συσσωρευμένη σε απίθανα μικρή ποσότητα ύλης. Σημαίνει άραγε αυτή η θεωρία, ότι και τα εξατομικευμένα πνεύματα των ανθρώπων έχουν προέλθει από πολυδιάπαση ενός κεντρικού και καθολικού πνεύματος, του πνεύματος του Θεού, το οποίο και πάλι τα ελκύει σε μελλοντική αποκατάσταση της ενότητας και καθολικότητάς του; Ο συντάκτης αυτών των γραμμών δε θεωρεί ότι έχει την απαιτούμενη προπαίδεια και ωριμότητα για να πάρει θέση σ' αυτό το καίριο ερώτημα εσχατολογικής μεταφυσικής. Οφείλει όμως να παραδεχθεί ότι, αν τυχόν έτσι είναι, τότε η πολιτιστική αξία του σεβασμού και της προστασίας της εξατομικευμένης προσωπικότητας του ανθρώπου, ως μέτρο απαξίας της θεωρίας των μετενσαρκώσεων, και ως βάση συλλογισμού για την απόρριψή της, έχει χάσει την πειστικότητά της. Δίχως όμως μια τέτοια παραδοχή να σημαίνει, από την άλλη μεριά, ότι η θεωρία της προέλευσης και της επιστροφής των εξατομικευμένων πνευμάτων στο κεντρικό και καθολικό πνεύμα του Θεού επιβεβαιώνει τάχα τη θεωρία των μετενσαρκώσεων. Στην επισήμανση του Ιησού :

'' εάν μη τις γεννηθή άνωθεν, ου δύναται ιδείν την βασιλείαν του Θεου, ο Νικόδημος, νομίζοντας πως πρόκειται για μια νέα γέννηση του άνθρωπου, απόρησε, πως δύναται άνθρωπος γεννηθήναι γέρων ών ; μη δύναται εις την κοιλίαν της μητρός αυτούς δεύτερον εισελθείν και γεννηθήναι ;'' Τότε λοιπόν ο Ιησούς του διευκρίνισε ότι δεν αναφερόταν στο γεγεννημένον εκ της σαρκός αλλά στο γεγεννημένον εκ του Πνεύματος '' ^{ccxix}.

Αυτή η επισήμανση του Ιησού παρακινεί τη φιλοσοφική υποψία προς την ακόλουθη κατεύθυνση, η οποία για τον προβληματιζόμενο άνθρωπο, δίχως προκαταλήψεις, θα μπορούσε να είναι ικανοποιητική παραλλαγή της θεωρίας της μετεμψύχωσης : άραγε η ψυχή του ανθρώπου παραμένει στην πνευματική της υπόσταση αμετάβλητη ; Δεν είναι πιθανότερη η εκδοχή πως, εύπλαστη και ανώριμη, φωλιάζει μέσα στο μικρό παιδί, πολύ περισσότερο στο νήπιο, και σταδιακά αναπτύσσεται, διαπλασσύμενη, όχι μόνο μέσα στους ορίζοντες, τους οποίους ανοίγει η ελευθερία κάθε εξατομικευμένου ανθρώπου, αλλά και κάτω από τις περιστασιακές συγκυρίες, από τον οικογενειακό και τον κοινωνικό περίγυρο, από τις πιέσεις των βιοτικών αναγκών, από κάποιες ιδεαλιστικές εξάρσεις, από τα τραύματα, αλλά και από το αγωνιστικό πάθος, από τον κάματο, αλλά και από το ιερό πύρ που παρακινεί σ' αντίσταση ακόμη και από το αναπώτερο μοιραίο ; Και αν είναι αλήθεια ότι η

εύπλαστη ψυχή του μικρού παιδιού είναι έκδοτη στις επιδράσεις του κάθε περιθωριακού του δρόμου και του κάθε πονηρεμένου συμμαθητή στο σχολείο, γιατί θα ήταν άραγε απίθανο να έχουν πρόσβαση στη διαμόρφωσή της και κάποια πνεύματα κεκοιμημένων ; Βέβαια αυτό το ερώτημα παρακινεί παρενθετικά στον καθόλου ευκαταφρόνητο ενδιάμεσο προβληματισμό, αν υπάρχει ειδοποιός διαφορά ανάμεσα στην ψυχή και στο πνεύμα. Αναφορικά με αυτό το τελευταίο ερώτημα ο Π. Κανελλόπουλος ταυτίζει το πνεύμα με την ψυχή στη μεταφυσική της διάσταση :

'' οι δυό αυτές δυνάμεις που τις διακρίνω μεταξύ τους μόνο συμβατικά, ενώ μπορεί να ναι και πιστεύω μάλιστα μάλιστα ότι είναι το ίδιο πράγμα στην ουσία τους – ζουν μέσα στο χρόνο, αλλά δεν ζουν μόνο μέσα στο χρόνο'' . Και συνεχίζει : « Το πνεύμα ήταν [...] στην αρχή της δημιουργίας, πριν από τη γένεση του φυσικού κόσμου. Ήταν η προϋπόθεση για τη γένεσή του και είναι η προϋπόθεση για την ύπαρξή του» ^{ccxxv}.

Αυτήν τη σκέψη, πως το πνεύμα προυπήρχε πριν από τη δημιουργία της φύσης, αναφέρεται και στο βιβλίο γενέσεως, τότε που :

'' η [...] γή ήν αόρατος και ακατασκεύαστος, και σκότος επάνω της αβύσσου, και πνεύμα Θεού επεφέρετο επάνω του ύδατος ^{ccxxvi} και έπλασεν ο Θεός τον άνθρωπον, χούν από της γής, και ενεφύσησεν εις το πρόσωπον αυτού πνοήν ζωής, και εγένετο ο άνθρωπος εις ψυχήν ζώσαν ^{ccxxvii}.

Ως ψυχή προσδιορίζουμε την άυλη οντότητα, που είναι δέκτης τόσο εγκόσμιας συγκίνησης, όσο και μεταφυσικής επικοινωνίας, συνακόλουθα είναι και δεκτική εξέλιξης, ενώ ως πνεύμα προσδιορίζουμε την ίδια τούτη άυλη οντότητα στη διάστασή της που εκπέμπει μηνύματα και καθοδηγεί άλλους.

Η τύχη της ανθρώπινης προσωπικότητας μετά το θάνατο δεν είναι δεκτική αποδεικτικής προσέγγισης. Οτιδήποτε λέγεται σχετικώς κινείται στο επίπεδο της φιλοσοφικής υπόνοιας ή της απλής θρησκευτικής πίστης. Η αθανασία της ψυχής δεν δύναται ούτε να αποδειχθεί ούτε να αποκρουστεί με επιστημονικά μέτρα, των οποίων η χρήση περιορίζεται αποκλειστικώς στον αισθητό κόσμο της εμπειρικής πραγματικότητας . Πολύ περισσότερο δεν πείθει η απόπειρα μεταφοράς στον πνευματικό εκείνο κόσμο της μεταφυσικής των δικών μας κολαστικών θεσμών. Θεσμών, των οποίων η αξιοπιστία και ηθική διάσταση είναι αμφιλεγόμενη στη δική μας εποχή,

έτσι που η μεταφορά τους στον πνευματικό κόσμο της μεταθανάτιας εξακολούθησης της προσωπικότητας να συνιστά απροκάλυπτη ύβριν για την αξία του ανθρώπου, αλλά και για την αγάπη του Θεού.

Αντί- επιλόγου. Η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και η ενδεχόμενη πρόταση αναθεώρησης της παρ.2 του 5 του Ελληνικού Συντάγματος

Η σχέση του κοινωνικού γεγονότος με τη νομική ρύθμιση παραμένει πάντα δυναμική, ανοιχτή και αμφίβολη. Στο πεδίο των δικαιωμάτων, τα σύγχρονα διλήμματα αφορούν κυρίως στην αυτοδιάθεση του σώματος και τη βιοπολιτική εξουσία του Κράτους πάνω στις λιγότερο ή περισσότερο υπαρκτικά κρίσιμες επιλογές του νομικού υποκειμένου διότι αυτές, λόγω του ακραίου-συχνά- χαρακτήρα τους, θεμελιώνουν τη νομική κανονικότητα υπό το πρίσμα ενός όψιμου βιοδικαίου που καλείται να μεταφράσει και να συγκεκριμενοποιήσει σε δεσμευτικούς κανόνες τα πιο αμφιλεγόμενα -αλλά και κλασικά- ηθικοπολιτικά ζητήματα. Ένα από αυτά, ίσως μάλιστα και το μόνο πραγματικά σημαντικό φιλοσοφικά ^{ccxxviii}, η ελευθερία δηλαδή του προσώπου να επιλέξει το θάνατό του συνεχίζει να διχάζει τη νομική -και όχι μόνο- θεωρία και πράξη καθώς επανέρχεται με αμείωτη συχνότητα στο προσκήνιο της δημόσιας σφαίρας ^{ccxxix}.

Παρότι η διευρυμένη εξουσία του υποκειμένου στο σώμα του, όπως αυτή διαφαίνεται στη σύγχρονη ανοχή του νομοθέτη απέναντι σε ποικίλες προσβολές της σωματικής ακεραιότητας ^{ccxxx}, δημιουργεί την εντύπωση της άκρατης επικράτησης ενός υποκειμενικού βολονταρισμού, σύμφωνα με τον οποίο ο ατομικός αυτοκαθορισμός υπακούει στη λογική της των πραγμάτων ιδιοκτησίας, μια πρόχειρη ματιά στην ελληνική και ευρωπαϊκή νομοθεσία και νομολογία αρκεί για να διαπιστώσουμε ότι το τοπίο είναι ξεκάθαρα θολό ^{ccxxxι}. Και τούτο διότι η εγγραφή της ατομικής βούλησης στη βιοηθική-βιοδικαιική τάξη υπονοεί την υπαγωγή της στην (αντικειμενική) τάξη του νόμου και τις περισσότερες φορές στην (υποκειμενική) πρόσληψη του δικαστή η ακόμη και στη (γνωμοδοτική) αρμοδιότητα των επιτροπών ηθικής. Επιπρόσθετα, σε ότι αφορά τις κύριες όψεις του αμφιλεγόμενου δικαιώματος

στο θάνατο (ευθανασία, άρνηση θεραπείας) υπεισέρχεται ως *de facto* και *de jure* ισχυρός διαμεσολαβητής στη σφαίρα της προσωπικής κυριαρχίας του ατόμου η *ιατρική εξουσία*. Στις περιπτώσεις της αυτοκτονίας (έμμεσα) και της ευθανασίας (άμεσα), η δυνατότητα του ατόμου να επιλέξει τον χρόνο και τον τρόπο της διακοπής της ζωής του διόλου δεν αποτελεί μια αυστηρά ιδιωτική υπόθεση. Αντίθετα, με λίγες εξαιρέσεις, ο νομικός κανόνας μάλλον φανερώνει ότι η παλαιά εξουσία του Κράτους – Κυρίαρχου να θανατώνει το άτομο ή να το αφήνει να ζει (*laisser vivre – faire mourir*) έχει αντικατασταθεί από τη δύναμή του να ελέγχει τη ζωή του υποκειμένου και να απορρίπτει το θάνατό του (*faire vivre – laisser mourir*).^{ccxxxii} Και τούτο διότι η νομική αξιολόγηση του «σώματος» δεν μπορεί να ενταχθεί με σαφήνεια στην κατηγορία του προσώπου ή του πράγματος. Από τη μια το δίκαιο ανέχεται πράξεις αυτοπροσβολής ή και ετεροπροσβολής του σώματος, αναγνωρίζοντας την αξία της συναίνεσης του υποκειμένου, και από την άλλη δηλώνει την προσήλωσή του, όπως για παράδειγμα στη γαλλική έννομη τάξη, στις αρχές της μη διαθεσιμότητας και μη εμπορευσιμότητάς του (βλ. Άρθρο 16 του Code Civil)^{ccxxxiii}.

Είναι, όμως, νοητή, στο πλαίσιο μιας συνταγματικής τάξης καταστατικά προσανατολισμένης στην προστασία της ανθρώπινης ζωής, η αναγνώριση ενός δικαιώματος στο θάνατο και υπό ποιές προϋποθέσεις; Είναι προφανές ότι η σύλληψη ενός τέτοιου υποκειμενικού δικαιώματος είναι ασύμβατη με το θεμέλιο της έννομης τάξης, τη διαφύλαξη δηλαδή της ανθρώπινης ζωής, αφού υπονοεί την ανά πάσα στιγμή αυτοκατάργησή της^{ccxxxiv}. Ήδη, λοιπόν, ο συγκεκριμένος όρος αποδεικνύεται ατυχής αφού το γενικό του κανονιστικό περιεχόμενο υπονομεύει βάνανυσα την ίδια την έννοια του νομικού κανόνα. Ως εκ τούτου, ορθώς το ΕΔΔΑ έχει διευκρινίσει ότι το δικαίωμα στη ζωή δεν εμπεριέχει *a contrario* ένα δικαίωμα στο θάνατο λες και πρόκειται για τις δυο όψεις ενός φύλλου χαρτιού^{ccxxxv}. Είναι από την άλλη σαφές ότι μια φιλελεύθερη έννομη τάξη δεν μπορεί να καταστήσει τη ζωή νομική υποχρέωση, διότι σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο επεμβαίνει ανεπίτρεπτα στην κατεξοχήν μύχια επιλογή του ατόμου και καταργεί τον πυρήνα της προσωπικής του αυτονομίας, η οποία, πάλι σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, κατοχυρώνει το δικαίωμά του «να αποφασίζει για τις επιλογές της ζωής του», στις οποίες προφανώς και περιλαμβάνεται και αυτή... του θανάτου^{ccxxxvi}. Αν, όμως, δεν υπάρχει ούτε δικαίωμα στο θάνατο ούτε υποχρέωση στη ζωή, δύσκολα μπορούμε να πεισθούμε για τη χρησιμότητα, εν προκειμένω, των ηθικών επιχειρημάτων αφενός της συμβολαικής αντίληψης ιδιοκτησίας του σώματος, αφετέρου της ιερότητας, θρησκευτικής ή και εκκοσμικευμένης, της

ανθρώπινης ζωής, αφού και στις δύο περιπτώσεις καταλήγουμε μοιραία σε αυτό που θέλουμε εξαρχής να αποφύγουμε, με άλλα λόγια είτε στην *κατάργηση της έννομης τάξης* είτε στην ολοκληρωτική *αναίρεση της προσωπικής κυριαρχίας*. Αντί, λοιπόν, να επαναλάβουμε τις λίγο πολύ γνωστές φιλοσοφικές διαστάσεις μιας κλασικής προβληματικής, όπου αντιπαρατίθενται δίχως πραγματικά να συνομιλούν οι «φιλελεύθεροι» και οι «πατερναλιστές», θα επιχειρήσουμε τη θεμελίωση ενός υποκειμενικού δικαιώματος στην ευθανασία (ενεργητική και παθητική) σε μια συγκεκριμένη πρόσληψη της προσωπικής αυτονομίας, απαλλαγμένη από μεταφυσικές προκείμενες, η οποία στηρίζεται στη μοντέρνα *πλασματική* διάκριση ανάμεσα στο ατομικό και το κοινωνικό και την αυτεξούσια επιλογή του ατόμου να αποτελεί υποκείμενο δικαίου, να επιλέγει δηλαδή τη συμμετοχή του και την αποχώρησή του από την κοινωνία με τον άλλον, καθώς και στην αρχή της ισότητας των υποκειμένων. Η νομική κατοχύρωση της ευθανασίας προϋποθέτει την ένταξή της στον απρόσβλητο από το δίκαιο χώρο της *σχέσης που το υποκείμενο διατηρεί με τον εαυτό του, εκεί που δεν νοείται καμία βλάβη στον άλλο* (Α). Αντιθέτως, η σύγχρονη τάση αναγωγής της ευθανασίας στην *ανθρώπινη αξία* αντιβαίνει στο ηθικό-νομικό περιεχόμενο της αρχής, η οποία *απαγορεύει λογικά τη δυνατότητα της αυτοκατάργησης*. Έτσι, το επίκαιρο και δημοφιλές αίτημα του «αξιοπρεπούς» θανάτου αποτελεί είτε μια «*contradictio in terminis*» είτε – αν, βέβαια, παρακάμψουμε τη λογική του παραδοξότητα – μια *ανώφελη* έως και *επικίνδυνη* κατασκευή (Β). *Α. Αυτοκατάργηση, ετεροπροσβολή και προσωπική κυριαρχία. i) Το ισχύον θετικό δίκαιο και η αρχή της διάκρισης ανάμεσα στη σχέση με τον εαυτό και τη σχέση με τον άλλον.* Όπως σωστά έχει επισημανθεί, η παρουσία της ζωής στο συνταγματικό κείμενο συνδέεται με την προστασία της ως έννομο αγαθό (άρθρο 2 παρ.1 του Συντ., 5 παρ.2 Συντ.) και θεμέλιο της έννομης τάξης, με την έννοια της φυσικής ελευθερίας και της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ.1 και 3 του Συντάγματος).

Και στην «εφαρμοσμένη ηθική», όμως, του Ποινικού Κώδικα οι εκούσιες προσβολές της ζωής –όπου άλλωστε και εντοπίζεται η δυσεπίλυτη σύγκρουση ατομικής βούλησης και γενικού νόμου- απαγορεύονται, αφού οι νομικές εκφάνσεις του «δικαιώματος» στο θάνατο, όπως η ευθανασία (ενεργητική και παθητική), τιμωρούνται με βάση τις διατάξεις περί ανθρωποκτονίας με συναίνεση (300 ΠΚ), ενώ άλλες ρυθμίσεις, που αφορούν, για παράδειγμα, τη συμμετοχή σε αυτοκτονία (301 ΠΚ) ή την υποχρέωση λύτρωσης άλλου από κίνδυνο ζωής (307 ΠΚ) υποδηλώνουν

την αξία της ανθρώπινης ζωής και την κοινωνικοποίηση της εκτέλεσης του θανάτου *όταν αυτή ενέχει τη συνδρομή ή απλώς και την παρουσία τρίτου*. Επιγραμματικά, ο ΠΚ φαίνεται να θεσπίζει μια νομική υποχρέωση της ζωής ^{ccxxxvii}, η οποία είναι καταφανώς ασυμβίβαστη με το συνταγματικό μας πολιτισμό και πιο συγκεκριμένα με την αυτονομία του προσώπου. Η ζωή δεν μπορεί να αποτελεί αντικείμενο σύμβασης. Πρόκειται για αγαθό το οποίο τίθεται εκτός συναλλαγής και μόνο το Κράτος μπορεί - η ακριβέστερα μπορούσε - κυριαρχικά να την αφαιρέσει (βλ. θανατική ποινή). Μόνη και ακατοίκητη, λοιπόν, νησίδα ελεύθερης αυτοδιάθεσης της ζωής αποτελεί η καθαρά προσωπική-ιδιωτική πράξη της αυτοκτονίας. Για πολλούς, η δικαιολόγηση της ανωμαλίας κατηγορίας της αυτοκτονίας πρέπει να αναζητηθεί σε πρακτικά επιχειρήματα, όπως την αναπόφευκτη διαφυγή του δράστη από την τσιμπίδα του ποινικού νόμου, λόγω της σύγχυσης αντικειμένου και υποκειμένου της προσβολής ^{ccxxxviii}. Τούτο, όμως, δεν εξηγεί επαρκώς γιατί ο ΠΚ δεν επιλαμβάνεται (και) της απόπειρας αυτοκτονίας. Η ερμηνευτική προκατάληψη υπέρ της ζωής αδυνατεί να αποδεχτεί το νεωτερικό διαχωρισμό ανάμεσα στην ατομική μονάδα και το κοινωνικό υποκείμενο, την ελευθερία επιλογής ανάμεσα στην αυτοκαταστροφική μοναξιά και τη δεσμευτική συνύπαρξη με τον άλλον, όπως αυτή έχει περιγραφεί από τους φιλοσόφους του συμβολαίου (κυρίως τον Hobbes και τον Rousseau) με βάση τη θεμελιώδη επιστημολογική υπόθεση της διάκρισης ανάμεσα στο φυσικό και το κοινωνικό πλαίσιο. Η αδιαφορία του δικαίου απέναντι στην αυτοκτονία εδράζεται στην προσωπική αυτονομία, όχι μόνον ως ελευθερία τρόπου ζωής και θανάτου, με βασική αναφορά την ελευθερία της συνείδησης ^{ccxxxix}, αλλά κυρίως ως φυσική ελευθερία κίνησης και αυτοδιάθεσης, με την έννοια της δυνατότητας του υποκειμένου να *παραβιάσει το φυσικό νόμο της αυτοσυντήρησής του και να καταξιώσει a contrario την επιλογή του να ζει*. Πιο συγκεκριμένα, η αυτοκτονία είναι νόμιμη γιατί αποτελεί τη μοναδική, άμεσα de facto και έμμεσα de jure, έξοδο του υποκειμένου από το Κοινωνικό Συμβόλαιο, καθώς είναι σαφές ότι παραίτηση από τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν νοείται ^{ccxl}, ενώ από την άλλη επιβεβαιώνει ότι η νεωτερική ελευθερία του ανθρώπου αρθρώνεται πρωτίστως ως ελευθερία απέναντι στην ανθρώπινη φύση και ουσία (του) ^{ccxli}. Όταν, όμως, η επέλευση του θανάτου, είτε με τη μορφή της αυτοκτονίας είτε με αυτήν της ευθανασίας, εμπλέκει ένα τρίτο πρόσωπο (το Κράτος, τον γιατρό ή τον οποιοδήποτε πρόθυμο να συμβάλει καθοριστικά στην πραγμάτωση της μοιραίας επιλογής), η κατάσταση περιπλέκεται αφού η μοναχική πράξη περιβάλλεται τον μανδύα της *κοινωνικής σχέσης* και λογικά

εγγράφεται στη δικαιοδοσία και την καταστολή του νόμου. Ο φυσικός νόμος της αυτοσυντήρησης μετουσιώνεται στο θετικό κανόνα της απαγόρευσης της προσβολής του άλλου ώστε να διαφυλαχθεί τόσο η ακεραιότητα του προσώπου όσο και ο ίδιος ο κοινωνικοπολιτικός ιστός, το βασικό δηλαδή περιεχόμενο του Συμβολαίου. Έτσι, μοιάζει εκ προοιμίου αδύνατη η αποποινικοποίηση της συμμετοχής σε αυτοκτονία ή της ανθρωποκτονίας με συναίνεση και βέβαια της ευθανασίας, καθώς το στοιχείο της ετεροπροσβολής καθιστά θεμιτή την παρέμβαση του δικαίου, ενώ η αναμφίβολη ύπαρξη σωματικής βλάβης και μάλιστα ανεπανόρθωτης παραμερίζει τη συναίνεση του υποκειμένου, η οποία σε άλλες περιπτώσεις εύλογα λειτουργεί, σύμφωνα με την αρχή της προσωπικής αυτονομίας, ως νομιμοποιητικός λόγος εκχώρησης του σώματός του ^{ccxlii}. ii) *Η sui generis περίπτωση της ευθανασίας : η νομική κατασκευή μιας κοινωνικής σχέσης του ατόμου... με τον εαυτό του.* Η ιδιαίτερη περίπτωση της αυτοκτονίας μας υποδεικνύει το κριτήριο της νομιμότητας μιας ακραίας διάθεσης του εαυτού, όπως η αυτοκαταστροφή, το οποίο δεν είναι άλλο από την αδιαπραγμάτευτη για το δίκαιο αυτοαναφορικότητα της πράξης. Έτσι, η αδιαφορία του ποινικού νόμου υπονοεί ότι παρόλο που η εθελούσια διακοπή της ζωής του ατόμου έχει σίγουρα συνέπειες και πιθανότατα συναισθηματικές και υλικές βλάβες στις ζωές των άλλων, πρέπει να εκληφθεί *ωσάν το υποκείμενο να ζημίωσε αποκλειστικά τον εαυτό του.* Συνεπώς, στην περίπτωση της ευθανασίας, θα πρέπει να ισχύσουν *mutatis mutandis* οι παραπάνω φιλελεύθερες συνθήκες ώστε να θεμελιωθεί συνεκτικά το δικαίωμα του ασθενούς στο θάνατό του. Η μοναξιά, όμως, της πράξης διαψεύδεται *de facto* από την κρίσιμη διαμεσολάβηση του τρίτου. Γι' αυτό το λόγο η ενεργητική ευθανασία σπανίως κατοχυρώνεται νομικά και, όταν αυτό συμβαίνει, υπάγεται σε εξαιρετικά περιοριστικές συνθήκες ^{ccxliii}. Από την άλλη, πρόσφατες νομοθετικές πρωτοβουλίες, όπως ο νόμος Leonetti στη Γαλλία, καθιερώνουν έμμεσα την παθητική ευθανασία. Πιο συγκεκριμένα, η παράλειψη του γιατρού να παρατείνει τη ζωή του ασθενούς ή η χορήγηση σε αυτόν ανακουφιστικών φαρμάκων που δεν αποτρέπουν τον θάνατο θεωρείται ότι δεν επηρεάζουν την επέλευση του ήδη αναπότρεπτου τέλους ^{ccxliv}. Με άλλα λόγια, η νομιμοποίηση της ευθανασίας εξαρτάται τελικά από την πλήρη ματαιότητα της ιατρικής επέμβασης ούτως ώστε να αξιολογηθεί ως «μη γενόμενη» η πράξη ή παράλειψη του γιατρού. Από τη στιγμή που η επέλευση του θανάτου θεωρείται αργά ή γρήγορα δεδομένη, η ιατρική συνδρομή δεν επιφέρει το τέλος αλλά αποκλειστικά την ανακούφιση του ασθενή. Νομικά, βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση πράξης-παράλειψης (*tuer – laisser mourir*) δεν αρκεί για να αποδομήσει

πλήρως τη θεμελιώδη για το δίκαιο της ευθύνης, αστικής και δημόσιας, έννοια του σφάλματος. Η ανεπιφύλακτη προσήλωση του νόμου, όμως, στη *σχεσιακή* διάσταση της ευθανασίας έχει ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα την άρνηση στα ενδιαφερόμενα υποκείμενα της παραμικρής σφαίρας προσωπικής κυριαρχίας και, κατά συνέπεια, *την αναγνώριση της υποχρέωσής τους να συμβιώνουν παντού και πάντοτε, πραγματολογικά και νομικά, με κάποιον (Α)λλον*. Τούτου λεχθέντος, η *φυσική ανικανότητα* του ατόμου να εκτελέσει το θάνατό του μετατρέπεται δια της απαγόρευσης της ευθανασίας σε μια *νομική υποχρέωση ζωής*, με αποτέλεσμα τα υποκείμενα του δικαίου να διακρίνονται σε φυσικά ικανά ή ανίκανα προς εθελούσιο θάνατο. Η ανυπαρξία ελευθερίας κίνησης ή βούλησης^{ccxlv} του προσώπου ταυτίζεται με την *επαχθέστερη νομική δουλεία*, καθώς το υποκείμενο στερείται την υπαρκτικότερη του επιλογή μέσω της απόλυτης κατάργησης της σχέσης που διατηρεί με τον εαυτό του. Εντούτοις, όπως ήδη προαναφέραμε, η μοντέρνα ατομική ελευθερία νοείται καταρχήν ως μια *ελευθερία απέναντι στη φύση*, με βασικό χαρακτηριστικό την πλασματική, πλην αναγκαία για τη διάσωση της φιλελεύθερης έννοιας του υποκειμένου, διάκριση του φυσικού από το κοινωνικό πλαίσιο. Στην περίπτωση, λοιπόν, που το φυσικά ανίκανο να εκτελέσει την πράξη άτομο έχει έγκυρα, συνειδητά και επίμονα εκφράσει τη βούλησή του να θέσει τέρμα στη ζωή του, μια νεωτερική έννομη τάξη καλείται να του δημιουργήσει - κάνοντας χρήση της τόσο προσφιλούς της *fiction*- αυτόν τον *απαραβίαστο* χώρο προσωπικής κυριαρχίας, ακόμη και αν απαιτείται η συνδρομή ενός τρίτου προσώπου ή η λήψη της απόφασης από το νόμιμο αντιπρόσωπό του^{ccxlv}. Διαφορετικά, δεν προσβάλλεται μόνον η αυτονομία του προσώπου ως επιλογή ανάμεσα στη ζωή και το θάνατο, αλλά και η *αρχή της ισότητας*, η οποία υπόκειται έτσι σε προνεωτερικές φυσικές διαμεσολαβήσεις. Για να το πούμε διαφορετικά, εφόσον παραμένουμε προσηλωμένοι στη συμβολαιική-νεωτερική αντίληψη του δικαίου και της αυτονομίας, η *ελευθερία της αυτοκτονίας των (φυσικά) ικανών πρέπει να μετατραπεί εδώ σε δικαίωμα ευθανασίας των (φυσικά) ανίκανων*. Για να λειτουργήσει όμως το παραπάνω πλάσμα δικαίου θα πρέπει ο τρίτος να μην υφίσταται καμία ζημία από την πράξη ή παράλειψή του. Σε διαφορετική περίπτωση, η ατομική σχέση του ασθενή με τον εαυτό του αναγκαστικά διαρρηγνύεται και το δίκαιο οφείλει εύλογα να προστατεύσει τα δικαιώματα του τρίτου, σύμφωνα με τη γνωστή φιλελεύθερη αρχή του Mill^{ccxlvii}. Το ισχύον δίκαιο και πιο συγκεκριμένα ο Κώδικας Ιατρικής Δεοντολογίας δεν φαίνεται να επιτρέπουν την αποδέσμευση του γιατρού από το καθήκον θεραπείας και προστασίας της ζωής του ασθενούς^{ccxlviii}. Ωστόσο, η διεθνής

φιλελευθεροποίηση του ιατρικού δικαίου και η συμβολαιική πρόταξη της βούλησης του ασθενούς έναντι του ιατρικού δέοντος υποδεικνύουν την ανάγκη μιας νομοθετικής προσαρμογής ^{ccxlix}. Άλλωστε, θα ήταν παράδοξο η απόφαση του θανάτου να μην ανήκει ποτέ στον ίδιο τον ασθενή, αλλά να παραμένει πατερναλιστικά στη δικαιοδοσία της ιατρικής κυριαρχίας - με αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές το υποκείμενο να πεθαίνει δίχως καν να το έχει αποφασίσει ^{cccl}. Ανακεφαλαιώνοντας, το δικαίωμα στην ευθανασία μπορεί να βρει το συνταγματικό θεμέλιό του στο άρθρο 5 παρ.1 και 3 του Συντάγματος ^{cccli}, ενώ σε νομοθετικό επίπεδο επιβάλλεται η φιλελεύθερη αναθεώρηση του αμφίβολου σε επίπεδο συνταγματικότητας Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας. Αντιθέτως, προβληματική είναι, όπως θα δούμε παρακάτω, η αναγωγή της ευθανασίας στο άρθρο 2 παρ.1 του Συντ. και την αρχή της ανθρώπινης αξίας.

B. Ο «αξιοπρεπής» θάνατος. *i) Η αρχή της αξίας του ανθρώπου απαγορεύει λογικά την αυτοκαταστροφή του υποκειμένου.* Η εννοιολογική ασάφεια της αρχής της ανθρώπινης αξίας αποδεικνύεται άλλη μια φορά από την ταυτόχρονη επίκλησή της τόσο από τους υποστηρικτές όσο και από τους πολέμιους της ευθανασίας. Σύμφωνα με τους πρώτους, η απώλεια της βιολογικής αυτονομίας δικαιολογεί την επιλογή του θανάτου, γιατί διαφορετικά το υποκείμενο παραμένει σε μια ανάξια κατάσταση «πραγμοποίησης» και διαρκούς «υποδούλωσης» σε μια αλλότρια βούληση/σκοπό (πχ ιατρικό καθήκον, παράταση της ζωής λόγω πίστης στην επιστημονική πρόοδο) ^{ccclii}, ενώ για τους δεύτερους ο εθελούσιος θάνατος διασπά βάρβαρα τη βιολογική και νομική ιδιότητα του προσώπου ως (βιο)λογική ή ιερή ενότητα νου και σώματος ^{cccliii}. Η πρωτοτυπία της αρχής της ανθρώπινης αξίας έγκειται στην κοινωνικοποίηση κάθε σχέσης του υποκειμένου, αρχής γενομένης από αυτήν που διατηρεί με τον εαυτό του. Ο άνθρωπος είναι αξιοπρεπής επειδή αποτελεί μέρος του καθολικού γένους της ανθρωπότητας. Με άλλα λόγια, το υποκείμενο «κατοικείται» βιολογικά από την ανθρωπότητα σε σημείο που να καταργείται η δυνατότητά του να μείνει απολύτως μόνο του. Περαιτέρω, το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής έγκειται στην απαγόρευση της «πραγμοποίησης» του ατόμου διότι έτσι αυτό διασπά την βιολογική και ηθική ενότητά του. Είναι προφανές ότι αυτή η καταστατική απαγόρευση δεν αφορά μόνο τις κοινωνικές σχέσεις -εκεί που η αξία του ανθρώπου δεν διαφέρει από την αυτονομία ή την ελευθερία του, τις αρχές δηλαδή που επίσης απαγορεύουν την εκποίηση του υποκειμένου-, αλλά και την αυστηρά προσωπική και ιδιωτική σφαίρα της αυτοδιάθεσης. Κατά συνέπεια, ακόμα και όταν η δράση του δεν προσβάλλει

κανέναν τρίτο, το άτομο *οφείλει να λογοδοτεί στην κανονιστική αρχή της ανθρώπινης αξίας*. Η μοναχική πράξη της αυτοκτονίας, για παράδειγμα, αντιβαίνει λογικά στην αρχή της αξιοπρέπειας. Και τούτο γιατί το άτομο μεταχειρίζεται τον εαυτό του σαν (αναλώσιμο) πράγμα παρότι είναι εξορισμού (ανθρώπινο) πρόσωπο. Έτσι, ο αυτόχειρας αθετεί το ύψιστο ηθικό καθήκον που έχει σαν άνθρωπος αναλάβει απέναντι στον εαυτό του (στην πραγματικότητα, βέβαια, απέναντι... στην ανθρωπότητά του). Η πράξη της αυτοδιάθεσής του δεν είναι απλώς παράνομη αλλά λογικά αδύνατη, γιατί δεν είναι δυνατόν ποτέ ένα πρόσωπο να μιλά σαν... πράγμα^{ccliv}. Φαντάζει, λοιπόν, παράδοξη η θεμελίωση της (πραγματολογικά κοινωνικής) ευθανασίας στην αξία του ανθρώπου και το άρθρο 2 παρ.1 του Συντ., από τη στιγμή που η τελευταία απαγορεύει όχι μόνο την κοινωνική «εκποίηση» του εαυτού αλλά και τη μοναχική πράξη της αυτοκτονίας. Πολύ περισσότερο, όμως, το «αντικειμενικό» κανονιστικό περιεχόμενο της αξίας του ανθρώπου αφαιρεί από τον ενδιαφερόμενο, τον αυτόχειρα, τον ασθενή και.. κάθε άλλον, τη δυνατότητα υποκειμενικής αξιολόγησης της ζωής του. Αξίζει εδώ να θυμηθούμε, επίσης, τη γνωστή καντιανή απόρριψη της αυτοκτονίας με βάση το επιχείρημα της αξίας του ανθρώπου. *ii) Ανώφελη έως επικίνδυνη επίκληση της αξίας του ανθρώπου*. Ας παρακάμψουμε, όμως, για χάρη της σχετικής συζήτησης, τις παραπάνω λογικές αντινομίες της επίκλησης της αρχής της αξίας του ανθρώπου και ας εξετάσουμε τις προεκτάσεις της ενδεχόμενης εφαρμογής της στην περίπτωση της ευθανασίας, με επίκεντρο τη σύλληψη του «αξιοπρεπούς» θανάτου. Εάν δεχτούμε ότι η αξία του ανθρώπου περιορίζει εύλογα την ελευθερία του υποκειμένου να πραγματοποιεί τον εαυτό του στο πλαίσιο μιας κοινωνικής σχέσης, τότε ομολογουμένως η εκχώρηση της απόφασής του επί του θανάτου του στην αλλότρια βούληση του γιατρού συνιστά ξεκάθαρη παραβίαση της αρχής. Εφόσον το υποκείμενο διατηρεί εκ της ανθρώπινης του ιδιότητας την αξία του ως αυτόβουλο ον τότε είναι προφανώς ανεπίτρεπτη η υποκατάσταση της βούλησής του. Σε αυτήν την περίπτωση ναι μεν η ευθανασία μπορεί να βρει το στέρεο έρεισμά της στο άρθρο 2 παρ.1 του Συντ. αλλά αυτόματα χάνει τη θεωρητική και πρακτική της ιδιαιτερότητα, αφού ουσιαστικά ταυτίζεται στο περιεχόμενό της με τη νόρμα της φυσικής ελευθερίας και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ.1 και 3 του Συντ. *Κι αυτό γιατί τότε η αξία του ανθρώπου ορίζεται ξεκάθαρα ως αυτονομία της βούλησης*. Συνεπώς, η επίκλησή της είναι τουλάχιστον ανώφελη, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε τα λογικά προβλήματα που θέτει η χρήση της έννοιας στη ρύθμιση των πράξεων της αυτό-ετεροκαταστροφής και

τα οποία είναι δύσκολο να αγνοηθούν. Επιγραμματικά, είναι προτιμότερο να επιμείνουμε στη σύλληψη του «αυτόνομου» ή «ελεύθερου» και όχι του «αξιοπρεπούς» θανάτου. Από την άλλη, εάν θεωρήσουμε ότι ο ασθενής έχει de facto χάσει τη βιολογική του αυτονομία και το αίτημα του θανάτου δικαιολογείται ως η μοναδική έξοδος από τη δραματική κατάσταση *ετεροκαθορισμού* και *αναξιοπρέπειας* στην οποία έχει ανεπιστρεπτί περιέλθει, δύσκολα μπορούμε να παραβλέψουμε τις επικίνδυνες προεκτάσεις του επιχειρήματος καθώς το *υποκειμενικό δικαίωμα θανάτου* του ασθενή μπορεί να αντιστραφεί σε ευγονικού τύπου... *υποχρέωση θανάτωσης* (όλων) των βιολογικά ετερόνομων προσώπων. Στην περίπτωση που ως κριτήριο νομιμοποίησης της ευθανασίας τεθεί η ανυπαρξία της βιολογικής αυτονομίας, με την έννοια της έκπτωσης του ατόμου από το standard της ανθρώπινης αξίας, δεν είναι καθόλου μακριά -τουλάχιστον λογικά- η ανατροπή του αντιρρεαλιστικού-αντιφυσικού θεμελίου του νεωτερικού δικαίου και η *ταύτιση βιολογικού γεγονότος και νομικού κανόνα*. Είναι πλέον προφανές, η ίδια σύνδεση υπονοεί το διαχωρισμό ανάμεσα σε άξιους και... ανάξιους και οδηγεί λογικά στην υποχρέωση ζωής και άρα στην *απαγόρευση της... αυτοκτονίας σε κάθε βιολογικά αυτόνομο άτομο!* Όταν το υποκείμενο χάνει τη βιολογική του αυτονομία, χάνει τη δυνατότητα να διαχειριστεί τη σχέση που έχει με τον εαυτό του, *την προσωπική του δηλαδή κυριαρχία και όχι την ηθική του υπόσταση*. Η νομιμότητα της ευθανασίας δεν μπορεί να εξαρτηθεί από μια *ποιοτική* στάθμιση -ούτε καν με το «αντικειμενικό» κριτήριο της βιολογικής ετερονομίας - της αξίας της ανθρώπινης ζωής *γιατί κανείς -εκτός από το ίδιο το υποκείμενο βέβαια- δεν μπορεί να εκτιμήσει το νόημα ή την αξία μιας ή της ζωής.*

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγουρίδης , Σ. Η Βίβλος (Παλαιά και Καινή Διαθήκη).
- Αγουρίδης, Σ. Θεολογία και Επικαιρότητα, εκδ. Άρτος Ζωής, Αθήνα 1996.
- Αθανασιάδης, Α. Μετά το θάνατο τί ; εκδ. Τήνος, Αθήναι 1995.
- Αισχύλος , Ευμενίδες.
- Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια.
- Αριστοτέλης , Περί ψυχής.
- Αριστοτέλης, Ρητορική.
- Αριστοτέλης, Των μετά τα φυσικά.
- Berdyayev, N.A. Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής – εισαγωγή- μετάφραση- σχόλια Χ.Μαλεβίτση, Παρουσία , 2^η εκδ. 1995.
- Berdyayev, N.A. Περί του προορισμού του ανθρώπου – δοκίμιον παραδόξου ηθικής μεταφρασθέν εκ της γαλλικής υπό μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, εκδ. Βιβλιοθήκης Αποστολικής Διακονίας, Αθήναι, 1950.
- Buber, M. (1970). I and Thou. N.Y.: Charles Scribner.
- Γεωργαντά, Ε. (1998). Η αξία του θανάτου στη ζωή. Αθήνα: Ημερίδα Ελληνικής Εταιρείας Συμβουλευτικής.
- Γεωργαντά, Ε. (2001). Υπαρξιστική Ψυχοθεραπεία στο βιβλίο, Σύγχρονες Ψυχοθεραπείες: Από τη Θεωρία στην Εφαρμογή, Αθήνα: Εκδόσεις Ασημάκης.
- Georganda, E. (2002). The DNA of the Soul. Vienna: 3rd World Congress for Psychotherapy.
- Γεωργαντά, Ε. (2003). Τι είναι Ψυχοθεραπεία. Αθήνα: Εκδόσεις Ασημάκης

Georganda, E. (2007). The DNA of the soul: integrating developmental issues with humanistic - existential theory. *The British Journal of Psychotherapy Integration*, Vol.4, Is.1,pp. 6-12.

Γεωργαντά, Ε. (2008). Δουλεύοντας με το Πένθος και την Απώλεια στην Ψυχοθεραπεία. Αθήνα: Ημερίδα Εθνικής Εταιρείας Ψυχοθεραπείας Ελλάδας.

Γρηγόριος , Άγιος Νύσσης, Περί των νηπίων των προ ώρας αφαρπαζομένων , εισαγωγή – κείμενο-μετάφραση- σχόλια αρχιμ. Π. Μπρουσαλή, 3^η έκδ. Αθήνα 1992.

Camus, A. (1946). *The Stranger*. N.Y.: Alfred Knopf.

Camus, A. (1972). *A Happy Death*. N.Y.: Alfred Knopf.

Clement, O . Η αλήθεια ελευθερώνει υμάς , Συνομιλώντας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο, Α΄ Εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1996.

Δορμπαράκης, Ν. (1999). Η Αυτονομία Αρχίζει από την Οικογένεια. Αθήνα: Λαβύρινθος.

Diels , H. – Kranz, W. *Die Fragmente der Vorsokratiker*.

Dodds , E.R. Οι Έλληνες και το παράλογο μτφρ Γ. Γιατρομανωλάκης , Ινστιτούτο του βιβλίου Α. Καρδαμίτσα, 1996.

Επίκτητος . Αρριανού των Επικτήτου διατριβών, έκδ. Harvard University Press, Cambridge.

Ευριπίδης , Αλκυστις.

Ευριπίδης , Εκάβη.

Ευριπίδης , Ικέτιδες.

Frankl, V. (1946) *The Doctor and the Soul*. N.Y.: Alfred Knopf.

Frankl, V. (1963). *Man's Search for Meaning*. Boston: Beacon Press.

Frankl, V. (1967). *Psychotherapy and Existentialism*. N.Y.: Touchstone Books.

Frisk . *Griechisches etymologisches Worterbuch*, 1973.

- Fromm, E. (1977). *The Fear of Freedom*. London: Routledge & Kegan Paul
- Fromm, E. (1990). *Man for Himself*. London: Routledge.
- Gaitanis, V. *Platonische Methexis oder christliche Wunder ?* Erlangen 1993.
- Guardini, R. *Das Christusbild* , Munchen, 1987.
- Ηρόδοτος , Μούσαι
- Heidegger, M. (1926). *Being and Time*. N.Y.: Harper and Row.
- Θεοδωρακόπουλος, Ι. *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, 5^η έκδ. Αθήναι 1970.
- Ιάμβλιχος . *Περί πυθαγορικού βίου*.
- Ιωάννης, Άγιος Χρυσόστομος. *Κατηχητικός Λόγος στη λειτουργία της Αναστάσεως*.
- Ιωάννης ο Σιναίτης . *Κλίμαξ*, 6^η εκδ. Ιεράς Μονής Παρακλήτου, 1994.
- Κανελλόπουλος, Π. *Μεταφυσικής Προλεγόμενα (ο άνθρωπος – ο κόσμος – ο Θεός)* , 1956.
- Kant, I. *Metaphysik der Sitten, erster Teil*, Hamburg , 1986.
- Kierkegaard, S. (1957). *The Concept of Dead*. N.J.: Princeton Univ. Press.
- Kubler /Ross, E. *Ο θάνατος στο τελικό στάδιο της εξέλιξης, Μετάφραση Φ.Βράχας*, εκδ. Ταμασός, 1988.
- Kubler/Ross, E. *On Life After Death* , και σε ελληνική μτφρ από τον Α. Ντούργα, *Για τη ζωή μετά το θάνατο*, εκδ. Δίοδος, 1995.
- Maslow, A. (1970). *Motivation and Personality*. New York: Harper & Row.
- May, R., Angel, E., and Ellenberger, H. (1958). *Existence*. N.Y.: Basic Books.
- May, R. (Ed.) (1969). *Existential Psychology*. N.Y.: Random House. May, R. (1977). *The Meaning of Anxiety*. N.Y.: Norton Press.
- May, R. (1983). *The Discovery of Being*. N.Y.: W.W. Norton & Company, Inc.
- Merleau-Ponty, M. (1962). *The Phenomenology of Perception*. London: Routledge.

Moody, R. Life After Life , 1975 , και σε ελληνική μετάφραση από το Γ. Κριμπά, Η ζωή μετά το σωματικό θάνατο, εκδ. Μπουκουμάνης , 1977.

Nietzsche, F. (1967). Thus Spoke Zarathustra. London: Free Association Books.

Όμηρος. Ιλιάς.

Όμηρος . Οδύσσεια.

Πλάτων. Απολογία Σωκράτους.

Πλάτων. Γοργίας.

Πλάτων. Θεαίτητος.

Πλάτων. Μένων.

Πλάτων. Πολιτεία.

Πλάτων . Συμπόσιον.

Πλάτων. Τίμαιος.

Πλάτων. Φαίδρος.

Πλάτων. Φαίδων.

Πλούταρχος. Βίοι παράλληλοι (Λυκούργος, Περικλής, Φωκίων).

Πλούταρχος. Περί Ίσιδος και Οσίριδος

Pieper, J. Tod und Unsterblichkeit, Kosel- Verlag, Munchen , 1979.

Σαπφώ , απόδοση από τον Ο.Ελύτη, εκδ. Ίκαρος , 1996.

Σοφοκλής. Αντιγόνη.

Sartre, J.P. (1955). No Exit and three other plays. N.Y.: Vintage Books.

Sartre, J.P. (1956). Being and Nothingness. N.Y.: Philosophical Library.

Sartre, J.P. (1962). Existential Psychoanalysis. Chicago: Gateway Editions

Spinelli, E. (2009). Ερμηνεύοντας τον κόσμο: Η φαινομενολογία στον υπαρξισμό και στην ψυχολογία. Αθήνα: Εκδόσεις Ασπρη Λέξη.

Tillich, P. (1952). The Courage to Be. New Haven: Yale Univ. Press.

Tolstoy, L. (1929). *My Confession, My Religion, The Gospel in Brief*. N.Y.: Charles Scribner.

Van Deurzen, E. (2010). *Η Ψυχοθεραπεία και η Αναζήτηση της Ευτυχίας*. Αθήνα: Εκδόσεις Κοντύλι.

Yalom, I. (1974). *Every Day Gets a Little Closer*. N.Y.: Basic Books.

Yalom, I. (1980). *Existential Psychotherapy*. N.Y.: Basic Books.

Yalom, I. (2001). *The Gift of Therapy: Reflections on Being a Therapist*. London: Piatkus.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- i Βιβλίο Γενέσεως , δ' 8 .
- ii Βιβλίο Γενέσεως , γ' 23.
- iii Βιβλίο Γενέσεως , δ' 12 .
- iv Elisabeth Kubler – Ross : Ο θάνατος στο τελικό στάδιο της εξέλιξης , μετάφραση Φ. Βράχας, Ταμασός , σ.30.
- v Η στίξη, ο συλλαβισμός και ο χωρισμός των λέξεων διατηρήθηκαν όπως μας παραδόθηκαν από τον Οδυσσέα Ελύτη.
- vi Σαπφώ , εκδόσεις Ίκαρος, 1996 σ. 64-65 .
- vii Ευριπίδης , Ικέτιδες, 1120-1122 = γιατί ποιο σοβαρότερο πάθημα μπορείς να εντοπίσεις ανάμεσα στους θνητούς , απ'τ' αντίκρισμα του νεκρού τέκνου ;
- viii N.Berdayayev, Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής – εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια Χ.Μαλεβίτση, 2^η εκδ. Παρουσία, σελ 338 επ.
- ix Clement , Η αλήθεια ελευθερώνει υμάς. Συνομιλώντας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο Α' , σελ 214.
- x Ευριπίδης , Εκάβη , 865-866 = δεν υπάρχει άνθρωπος που να'ναι πραγματικά ελεύθερος . θα'ναι δούλος είτε των βιοτικών αναγκών που απαιτούν χρήματα, είτε του τυχαίου που εκφράζει το μοιραίο. Πρβλ. και Αριστοτέλη, Ρητορική , 1394 b 4-6 .
- xi Όπως κάνει λόγο για τον Εύξεινο Πόντο ενώ πρόκειται στ'αλήθεια για την άγρια Μαύρη Θάλασσα ή για τον Ειρηνικό Ωκεανό , ενώ πρόκειται για τον πιο τρικυμισμένο.
- xii Ο π. Σάββας Δαμασκηνός , γνώστης και δάσκαλος της εβραϊκής γλώσσας αναφέρει ότι ο όρος «δούλος του Θεού», τον οποίο χρησιμοποίησαν κατά τη μετάφρασή τους οι « Εβδομήκοντα » ελληνοιστές Ιουδαίοι, αποδίδει εξωτερικά μόνο τον αντίστοιχο αραμαϊκό όρο « έβεδ » . που σημαίνει όντως « δούλος» , αλλά μ'αυτόν τον όρο οι προφήτες, και πρώτος ο Δευτεροησαΐας , εννοούν τον « οικείο» , τον « εκφραστή» , ακόμη και τον « εκλεκτό» του Θεού , κάθε άλλο δηλαδή παρά εκείνον που είχε την άθλια μοίρα να ξεπέσει σε ταπεινωτική δουλεία.
- Και αναφερόμενος στη παρήγορη διέξοδο ερωτώ : Πως θα συμπεριφερόμασταν, ο ένας στον άλλο αν η παρούσα στιγμή ήταν η μοναδική που είχαμε στη διάθεσή μας και θα έπρεπε να χωρέσει και να εκφράσει όλη την αγάπη και τη φροντίδα που υπάρχει μέσα μας ; Θα ζούσαμε με βάθος και ένταση ακατόρθωτη υπό άλλες συνθήκες (και ο θάνατος θα αποτελέσουμε για μας ίσως και μια παρήγορη διέξοδο) . Ο Ντοστογιέφσκι στους Αδελφούς Καραμάζωφ , κάνει λόγο για την κόλαση, η οποία, όπως λέει, μπορεί να συνοψιστεί σε τρεις λέξεις : « πολύ αργά πια !» Μόνο η μνήμη του θανάτου μπορεί να μας επιτρέψει να ζήσουμε με τέτοιο τρόπο που να μην έρθουμε ποτέ αντιμέτωποι με αυτή την τρομακτική φράση και τη φρικτή συνειδητοποίηση πως είναι πια πολύ αργά : πως δεν μπορούν δηλαδή πια να ειπωθούν τα λόγια που θα μπορούσαμε να πούμε , δεν μπορούν πια να γίνουν οι χειρονομίες εκείνες που πλουτίζουν μια σχέση .
- xiii Ηρόδοτος , Κλειώ , 91 = την προδιαγραμμένη μοίρα είναι αδύνατο ν'αποφύγουν ακόμη κι οι θεοί.
- xiv Σοφοκλής , Αντιγόνη , 1337- 1338 = άσε τις προσευχές ! Γιατί οι θνητοί δε δύνανται ν'απαλλαγούν από την προδιαγραμμένη συμφορά .
- xv Β' Κορ. 5,4 = Δεν είναι τερματισμός ο θάνατος , είναι αφετηρία . Είναι μία πύλη που στο άνοιγμά της μας ξανοίγει στην απλωσιά της αιωνιότητας
- xvi Όμηρος , Ιλιάς , Π 453-454 = αμέσως μόλις πετάξει η ψυχή από το σώμα, του στέλνει το θάνατο .
- xvii Ηλιάς , Π 503-505 = πατώντας στο στήθος του τράβηξε από το κορμί του το δόρυ έτσι του τράβηξε έξω την ψυχή του, καθώς τραβούσε την αιχμή από το δόρυ.
- xviii = Πολλές γενναίες ψυχές ηρώων έστειλε στον Άδη.
- xix Οδύσσεια , Λ 204-209 = κι εγώ μηχανευόμουν κι ήθελα να πιάσω την ψυχή της μάνας μου, καθώς με παρακινούσε ο πόθος μου , όμως τρεις φορές δοκίμασα και κάθε φορά ξέφευγε από τα χέρια μου σαν σκιά και πετούσε σαν όνειρο. Έτσι που πιο σκληρός γινόταν ο πόνος της καρδιάς μου.
- xx Diels – Kranz , ο.π 117, 10-15 = αλλ'όταν η ψυχή αποχαιρετίσει το φως του ήλιου, παίρνει θέση από τη δεξιά πλευρά, όπου πρέπει καθένας να στέκει με πολύ προσοχή για όλα . χαίρε συμφορά των συμφορών . αυτή, που τώρα μόλις σε κεραυνοβόλησε . χαίρε , γιατί ήσουν άνθρωπος κι έγινες θεός . κι επέπεσες στο γάλα, καθώς επιπίπτει σ'αυτό το μικρό αρνάκι . χαίρε , γιατί για σένα άνοιξε η δεξιά πύλη να διαβείς και να πορευθείς στα ιερά λειβάδια και στα δασίλεια της Περσεφόνης (κόρης της Δήμητρας και του Δία, που την άρπαξε ο Πλούτων και την έκανε βασίλισσα του Άδη) .
- xxi Εφес . 4, 13

- xxii Πλάτων Πολιτεία 614 b- c = ο οποίος κάποτε σκοτώθηκε στον πόλεμο και μαζί με άλλους νεκρούς τον περιμάζευαν ύστερα από δέκα μέρες . κι ενώ τα σώματα των άλλων βρίσκονταν ήδη σε αποσύν-θεση, το δικό του ήταν ακέραιο . κι αφού τον μετέφεραν στην πατρίδα του για να ταφεί, τη δωδεκάτη ημέρα από του θανάτου του το τοποθέτησαν στην πυρά, όπου ανεβίωσε, και στη συνέχεια διηγόταν όσα είδε εκεί. Είπε λοιπόν ότι, όταν βγήκε η ψυχή από το σώμα του, κατευθύνθηκε μαζί με πολλούς άλλους κι έφθασε σε τόπο θεικό, όπου ήταν δύο χάσματα στη γη, το ' να δίπλα στ' άλλο, και πάλι άλλα δύο αντίκρυ προς τα πάνω στον ουρανό.
- xxiii Φαίδρος 250 c= και καθώς ερχόμαστε σε επικοινωνία και παρατηρούμε εικόνες ολοκληρωμένες, απλές και ήρεμες, κι ευτυχισμένες, μέσα σε πεντακάθαρη αυγή, όντας κι οι ίδιοι καθαροί και δίχως να είμαστε σφραγισμένοι σ' αυτό που τώρα αποκαλούμε σώμα και το περιφέρουμε, δεμένοι μαζί του σαν να 'ταν όστρακο .
- xxiv Life After Life, 1975, και στην ελληνική μετάφραση από το Γ. Κριμπά, Η ζωή μετά το σωματικό θάνατο, εκδ. Μπουκουμάνης, 1977.
- xxv Ο.π.σ.17.
- xxvi Ο.π.σ. 27.
- xxvii Ο.π.σ.33.
- xxviii Ο.π.σ. 33-34
- xxix Ο.π.σ 34.
- xxx Moby , Natural Blues" as written by Richard Melville Hall, Vera Hall and Alan Lomax.
Oh Lordy, trouble so hard , Oh Lordy, trouble so hard
Don't nobody know my troubles but God , Don't nobody know my troubles but God
[...] Went down the hill, the other day , Soul got happy and stayed all day , [...]
Went down the hill, the other day , Soul got happy and stayed all day [...]
Went in the room, didn't stay long , Looked on the bed and brother was dead.
- xxxi Ο.π. σ. 97.
- xxxii Πράξεις των Αποστόλων, κς ' 13-26 .
- xxxiii Όπως και στο Θιβητιανό Βιβλίο των Νεκρών, από τον 8^ο π.Χ αιώνα, το οποίο περιέχει μία εκτενή περιγραφή των διαφόρων σταδίων από τα οποία περνάει η ψυχή ύστερα από το φυσικό θάνατο. Η ομοιότητα ορισμένων από τα πρώτα τουλάχιστο αυτά στάδια με εκείνα που μου αναφέρονε και μου περιγράψανε άτομα με εμπειρίες θανάτου, είναι σημαντικές.
- xxxiv Ο.π.σ . 167-168.
- xxxv On Life after Death , μετάφραση Α. Ντούργα , εκδ. Δίοδος , 1995.
- xxxvi Ο.π. σ 14.
- xxxvii Ο.π. σ. 15.
- xxxviii Ο.π. σ. 16.
- xxxix Ο.π σ. 20-21.
- xl Ο.π σ. 23.
- xli Με την επιμέλεια Jess Weiss , σε ελληνική μετάφραση Α. Στεφάνου, από της εκδόσεις Διόπτρα.
- xlii Θεοδωρακόπουλος , Εισαγωγή στον Πλάτωνα , σ.246 .
- xliiii Επίχαρμος , Diels – Kranz , ο.π I 200 9-10 = συνενώθηκε και αποσυναρμολογήθηκε και απήλθε πάλι εκεί, από όπου είχε έρθει . το χοϊκό στο χώμα και το πνεύμα εκεί ψηλά . τι το κακό υπάρχει σ' αυτό ; απολύτως τίποτε.
- xliv Diels – Kranz , ο.π I 45 , 7-9 και 17-18 .
- xlv Diels – Kranz , ο.π I 72 , 31-32 = πρώτος ο Θαλής ονομάστηκε σοφός και αυτός πρώτος είπε πως η ψυχή είναι αθάνατη.
- xlvi Β' (Ευτέρπη) 123 .
- xlvii Diels – Kranz , ο.π I 210 . 20,21 = είπε πως η ψυχή είναι αθάνατη και συνεχώς κινείται σαν τον ήλιο.
- xlviii Αριστοτέλης , Περί ψυχής , 405 a
- xlix Φαίνεται ότι και ο Αλκμαίων ασχολήθηκε με την ψυχή γιατί τη χαρακτηρίζει ως αθάνατη, επειδή μοιάζει με τους ανθρώπους και αυτό ακόμη είναι χαρακτηριστικό σ' αυτήν, ότι συνεχώς κινείται , γιατί και όλες οι θεότητες κινούνται πάντα συνεχώς .
- ¹ Ιάμβλιχος , Περί πυθαγορικού βίου , 173, 2672-2680.

- li Diels – Kranz , ο.π I 148, 37-38 = κατά τον Ηράκλειτο η ψυχή είναι άφθαρτη γιατί, καθώς αποχωρεί από το σώμα, αναχωρεί για την ψυχή του σύμπαντος, που είναι το όμοιο της.
- lii Φιλόλαος , Diels – Kranz , ο.π . I 414 (12-14) = κάτι που βεβαιώνουν και οι παλαιοί θεολόγοι και μάντιες, ότι δηλαδή στο πλαίσιο κάποιας ποινής συζεύχθηκε η ψυχή με το σώμα, περίπου σαν να τάφηκε σ' αυτό.
- liii Δημοκρίτου , Ηθικά . Diels – Kranz , ο.π II 130 (22- 23) = γιατί καθώς φαίνεται, ο θάνατος δεν συνιστά απόσβεση ολόκληρης της ζωής του ανθρώπου.
- liv Θαλής , Diels –Kranz , ο.π I 71 (13) = κατά τίποτε να μη διαφέρει ο θάνατος από τη ζωή .
- lv Ηράκλειτος , Diels – Kranz , ο.π, I 189 (6) = και το ίδιο είναι τέλος και αρχή .
- lvi Εμπεδοκλής , Diels – Kranz , ο.π, I 313 (11-12).
- lvii Diels – Kranz , ο.π II 7 (5-9)
- lviii Όταν του αναγγέλθηκε πως πέθαναν τα παιδιά του, είπε πως γνώριζε ότι δεν τα είχε γεννήσει αθάνατα . έτσι είπε , και στη συνέχεια τα έθαψε με τα ίδια του χέρια .
- lix Φίλιπ.1, 21 .
- lx H.S.Baidry , Embryological Analogies in Pre-Socratic Cosmogony, Class. Quarterly 26 (1932), 27 – 34.
- lxi Πλάτων , Απολογία Σωκράτους , XXXII (40 d) = ένα από τα δύο είναι ο θάνατος είτε εξομοιώνεται με το μηδέν, έτσι που ο πεθαμένος να μην έχει καμιά αίσθηση, είτε , καθώς λέγεται, συντελείται μια μεταβολή και μετοίκηση της ψυχής από τούτον εδώ τον τόπο σ' ένα άλλον .
- lxii Πλάτων, ο.π. (40 e) = αν πάλι αυτό ο θάνατος, δηλαδή η αποδημία σ' άλλον τόπο, και αν είναι αληθινά τα λεγόμενα, ότι δηλαδή εκεί βρίσκονται όλοι οι αποθαμένοι.
- lxiii Ο.π (41 b) = αν αυτά είναι αληθινά .
- lxiv Ο.π (41 c) = κατά τα άλλα λοιπόν είναι πιο ευτυχισμένοι οι εκεί από τους εδώ, και για τον υπόλοιπο χρόνο είναι αθάνατοι, αν βεβαίως τα λεγόμενα είναι αληθινά.
- lxv Ο.π XXXIII (42) = όμως τώρα είναι ώρα ν' απέλθουμε , εγώ μεν για να πεθάνω, σεις δε για να ζήσετε . αλλά ποιοι από εμάς θα καταλήξουν σε καλύτερο τόπο, είναι άγνωστο σε όλους, εκτός από το θεό .
- lxvi Ο.π XXXII (41 d) = για τον αγαθό άνθρωπο δεν υπάρχει καμιά απειλή κακού, ούτε όταν ζει, ούτε όταν πεθάνει κι ούτε οι υποθέσεις του αγνοούνται από τους θεούς.
- lxvii Πλάτων , Πολιτεία , 608 d = δεν γνωρίζεις , τον ρώτησα εγώ, ότι η ψυχή μας είναι αθάνατη και ποτέ δε χάνεται ; Κι εκείνος , κοιτάζοντάς με και απορώντας είπε . μα το Δία, όχι , δέ γνωρίζω ' συ είσαι σε θέση να το ισχυρίζεσαι ; Αν δεν αδικώ κάποιον, απάντησα, ναι . Και νομίζω πως και σύ θα μπορούσες. Δεν είναι δά κάτι το δύσκολο.
- lxviii Φαίδων 100 b = ελπίζω να σου αποδείξω με αυτά την αιτία και να διαπιστώσω ότι η ψυχή είναι αθάνατη.
- lxix Φαίδων , 105 e = λοιπόν , είναι αλήθεια ότι η ψυχή δεν επιδέχεται θάνατο ; Είναι. Άρα είναι αθάνατη η ψυχή ; Είναι αθάνατη. Έτσι μπράβο, είπε ' είσαι σύμφωνος λοιπόν πως αποδείχθηκε ' ή τι σκέφτεσαι ; Πέρα για πέρα, Σωκράτη.
- lxx Γοργίας , 526 d = εγώ λοιπόν, Καλλικλή μου, είμαι πεισμένος γι' αυτές τις θέσεις.
- lxxi Γοργίας , 527 a = αν όμως αυτά σου φαίνονται παραμύθια, που τα λέει κάποιο γραϊδίο, έτσι που να τα περιφρονείς – κι ασφαλώς δε θα 'ταν παράδοξο να τα περιφρονείς – αν βέβαια ψάχνοντας θα μάσταν σε θέση να βρούμε καλύτερα και πιο αληθινά .
- lxxii Γοργίας , 527 c = πειθόμενος λοιπόν στα λόγια μου, ακολούθησέ με εκεί, όπου, σαν φτάσεις, θα ευτυχήσεις, τόσο στη ζωή, όσο και στο θάνατο, καθώς δείχνουν όσα σου είπα .
- lxxiii Φαίδρος , 245 e = κι αφού είναι αθάνατο εκείνο που αφ' εαυτού κινείται , δεν έχει λόγο να ντρέπεται όποιος μιλάει γι' αυτήν την ουσία και την αιτία της ψυχής.
- lxxiv Το ερώτημα της ουσίας της ψυχής τίθεται εδώ στη μεταφυσική του διάστασης, κι όχι με την έννοια της ψυχής ως εγκεφαλικής λειτουργίας, δεκτικής επιστημονικής ανάλυσης, κατά τον ορισμό του Αριστοτέλη (Περί ψυχής , II 412 a) ότι *αναγκαίον άρα την ψυχήν ουσίαν είναι ως είδος σώματος φυσικού δυνάμει ζώην έχοντος. Η δ' ουσία εντελέχεια. Αυτή δε λέγεται διχώς, η μεν ως επιστήμη, η δ' ως το θεωρείν* . = Πειθαναγκαζόμαστε να δεχτούμε ότι η ψυχή κατά την ουσία της είναι είδος φυσικού σώματος, το οποίο εν δυνάμει έχει ζωή. Και η ουσία της είναι εντελέχεια (δηλαδή εγγενής ροπή προς την τελειότητα), με διπλή έννοια, αφ' ένος ως επιστήμη και αφ' ετέρου ως φιλοσοφική έρευνα).
- lxxv Φαίδρος , 246 a = για την αθανασία λοιπόν είπαμε αρκετά . για την ουσία της απαιτείται μακρά θεολογική διήγηση, ενώ , για να εξηγηθεί με τι μοιάζει, αρκεί μικρότερη και απλή διήγηση.

- lxxvi Φαίδρος , 244 a = τα μεγαλύτερα αγαθά κατακτούμε κάτω από την επήρεια παράφορου πάθους που μας χαρίζει βέβαια ο θεός.
- lxxvii Ν.Αχειμάστος , εισαγωγή στο Φαίδρο , εκδόσεις Ι.Ζαχαρόπουλος , σ.9 .
- lxxviii Φαίδρος , 246 b = μοιάζει λοιπόν με την έμφυτη δύναμη που έχει ζευγάρι πτερωτών ίππων, των οποίων τα χαλινάρια κρατά ο ηνίοχος.
- lxxix Φαίδρος , 253 d = και απ' αυτούς τους δύο ίππους ο ένας είναι αγαθός, ενώ ο άλλος όχι .
- lxxx Φαίδρος , 246 d- e = από τη φύση της η δύναμη των φτερών είναι σε θέση ν' ανυψώνει τα βάρη ψηλά, εκεί όπου κατοικεί το γένος των θεών . γιατί αυτή η δύναμη των φτερών (η ψυχή) τελεί , περισσότερο από οτιδήποτε άλλο σωματικό, σε κοινωνία με τα θεικά, δηλαδή την ομορφιά, τη σοφία, την καλωσύνη και κάθε τι παρόμοιο . γιατί απ' αυτά τρέφεται και μεγαλώνει το πτέρωμα της ψυχής, ενώ με τα αισχρά και τα άσχημα η ψυχή φθείρεται και χάνει το δρόμο της.
- lxxxi Φαίδρος , 247 c = γιατί η ουσία της ψυχής, δίχως χρώμα, δίχως σχήμα και αόρατη, είναι ορατή αποκλειστικά από τον κυβερνήτη της το νου.
- lxxxii Φαίδρος , 246 c = πλάθουμε οράματα, δίχως να έχουμε δει και δίχως να είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε το θεό.
- lxxxiii Κανελλόπουλος Π., Μεταφυσικής προλεγόμενα (ο άνθρωπος – ο κόσμος – ο Θεός) , 1956 σ. 244.
- lxxxiv Φαίδρος , 245 c .
- lxxxv Φαίδρος , 245 c-e = πως εκείνο που ακατάπαυστα κινείται είναι αθάνατο ενώ εκείνο που θέτει σε κίνηση, καθώς κι εκείνο που κινείται από κάτι άλλο, έχοντας σταματημό της κίνησης, έχει αναγκαιώς και σταματημό της ζωής του. μόνον εκείνο που αφ' εαυτού κινείται, επειδή δεν αυτοεγκαταλείπεται , δεν παύει ποτέ να κινείται, όντας παράλληλα πηγή και αρχή κίνησης άλλων. Η αρχή λοιπόν δεν έχει γέννηση. Γιατί είναι ανάγκη κάθε τι που γίνεται , να γίνεται από κάποια αρχή, και αυτή πάλι να μην προέρχεται από πουθενά . γιατί αν προέρχεται από κάποια αρχή, τότε δεν είναι αρχή. Και επειδή είναι κάτι το αγέννητο, αναγκαιώς είναι και άφθαρτο. Γιατί αν η αρχή θα μπορούσε να χάνεται, δε θα 'ταν αρχή, κι ούτε κάτι άλλο θα μπορούσε να προέλθει από αυτήν , αν βέβαια όλα προέρχονται από κάποια αρχή [...] . Κι αφού προσδιορίζουμε ως αθάνατο εκείνο που κινείται αφ' εαυτού , δε συντρέχει κανένας λόγος να ντραπούμε ισχυριζόμενοι πως όμοια είναι η ουσία και η υπόσταση της ψυχής.
- lxxxvi Diels – Kranz , ο.π I 79 , 32-32 = ο Θαλής πρώτος είπε ότι η ψυχή κινείται ακατάπαυστα και αφ' εαυτής .
- lxxxvii Ο.π , σ. 205.
- lxxxviii Πλάτων, Πολιτεία , 610 a = αν η αρρώστια του σώματος δεν επιφέρει αρρώστια και της ψυχής , δεν υπάρχει περιθώριο να πούμε ότο η ψυχή χάνει το δρόμο της από άλλη νόσο παρά μόνον από τη δική της.
- lxxxix Πλάτων , Πολιτεία 610 b-c = αν λοιπόν ελέγξουμε ότι αυτά που λέμε δε στέκουν, ή όσο μένουν ανεξέλεγκτα , άς μην αποτολμήσουμε να πούμε ότι τάχα η ψυχή χάνεται από τον πυρετό ή κάποιο νόσημα ή από τη σφαγή του σώματος, σ' όσα μικρά κομμάτια κι αν τούτο τεμαχιστεί , εκτός αν μπορέσει κάποιος ν' αποδείξει ότι αυτά τα παθήματα του σώματος συμπαρασύρουν την ψυχή να γίνει πιο άδικη και πιο ανόσια. κι αν κάτι υφίσταται κάποιο άλλο κακό, που δεν αγγίζει τρίτο αντικείμενο, αυτό δεν είναι λόγος για να πούμε ότι η ψυχή ή οτιδήποτε άλλο τρίτο συμπαρασύρεται στην καταστροφή.
- xc Ο.π 614 b-c = επανήλθε στη ζωή, και καθώς αναβίωσε διηγήθηκε όσα είδε εκεί. Κι είπε , ότι καθώς φεύγει η ψυχή προχωρεί μαζί με άλλους και φθάνει σ' έναν τόπο θεικό.
- xci Φαίδων , 64 c = πιστεύουμε πως ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η απαλλαγή της ψυχής από το σώμα [...] Και σε τούτο συνίσταται ο θάνατος, ότι δηλαδή το σώμα, αφού απαλλαγεί από την ψυχή, να μείνει δίχως αυτήν, αυτό καθ' αυτό , ενώ εξ' άλλου και η ψυχή, αφού απαλλαγεί από το σώμα, να μείνει αυτή καθ' αυτήν .
- xcii Γοργίας , 524 b = καθώς εγώ πιστεύω, ο θάνατος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αποσυναρμολόγηση δύο πραγμάτων που ήταν ενωμένα , δηλαδή της ψυχής και του σώματος.
- xciii Φαίδων , 69 c- 70a = Σωκράτη μου, όλα τ' άλλα πιστεύω πως τα 'πες πειστικά, όμως όσα αναφέρονται στην ψυχή νομίζω ότι δίδουν στους ανθρώπους λαβή για πολλές αμφιβολίες, γιατί όταν απαλλαγεί από το σώμα , δεν πάει πουθενά, αλλά την ίδια μέρα φθείρεται και χάνεται, με το θάνατο του ανθρώπου.
- xciv Φαίδων , 70 e = ισχύει αναπώτερπη νομοτέλεια, κάθε τι να μην προέρχεται από πουθενά αλλού, παρ' από το αντίθετό του.

- ^{xcv} Φαίδων , 72 a = συμφωνείτε λοιπόν και σε τούτο, ότι δηλαδή οι ζωντανοί προέρχονται από τους πεθαμένους κατά τον ίδιο λόγο που και οι πεθαμένοι προέρχονται από τους ζωντανούς. Με αυτήν την αφετηρία γίνεται όμως φανερό ότι οι ψυχές των πεθαμένων βρίσκονται κάπου, από όπου και πάλι επανέρχονται στη ζωή.
- ^{xcvi} Φαίδων , 72 e – 73 a = όσα γνωρίζουμε δεν είναι τίποτε άλλο παρά ανάμνηση, από γνώσεις που είχαμε αντλήσει σε προγενέστερο χρόνο, τις οποίες τώρα ανακαλούμε στη μνήμη μας. Και κάτι τέτοιο θα ήταν βέβαια αδύνατο, αν η ψυχή δεν ήταν προηγουμένως κάπου, πριν εμφανιστεί με την ανθρώπινη μορφή. Ωστε και για το λόγο τούτο φαίνεται η ψυχή να είναι κάτι το αθάνατο.
- ^{xcvii} Φαίδων , 76 d – e = αν λοιπόν υπάρχουν εκείνα, για τα οποία συνεχώς μιλάμε, δηλαδή το όμορφο και το καλό και κάθε τέτοια ουσία, ως σημεία αναφοράς όσων οι αισθήσεις μας αποτυπώνουν, γιατί προϋπάρχουν και τα έχουμε γνωρίσει και τα έχουμε κάνει έκτοτε κτήμα μας, ώστε σ' αυτά ν' ανάγονται οι αισθητικές μας εντυπώσεις, τότε γίνεται φανερό, πως έτσι όπως εκείνα τ' αρχέτυπα προϋπάρχουν, έτσι όμοια προουπήρξε και η ψυχή μας, πριν γεννηθούμε εμείς οι ίδιοι.
- ^{xcviii} Φαίδων , 77 b = δε νομίζω, Σωκράτη μου, είτε, πως αποδείχθηκε ότι, σαν πεθάνουμε, εξακολουθεί η ψυχή να υπάρχει, αλλά αντιθέτως νομίζω ότι εξακολουθεί να έχει θέση η παρατήρηση που έκανε ο Κέβης, δηλαδή μήπως, όταν πεθαίνει ο άνθρωπος, η ψυχή διασκορπίζεται στον αέρα, κι αυτό είναι το τέλος της. Γιατί εμποδίζει, να προέρχεται και να εισέρχεται στο σώμα από κάπου αλλού, έτσι που να υπάρχει πριν ακόμα φτάσει στο ανθρώπινο σώμα, όμως όταν έχει πια φτάσει και κάποτε απαλλάσσεται από το σώμα, τότε κι αυτή να πεθαίνει και να καταστρέφεται ;
- ^{xcix} Φαίδων , 79 b = άλλο είναι το σώμα μας, κι άλλο η ψυχή .
- ^c Πλάτων, Τίμαιος , 69 c = κατά μίμησή του, αφού παρέλαβαν από εκείνον την αρχή της αθάνατης ψυχής και την περικύκλωσαν με το θνητό σώμα, που ολόκληρο της το έδωσαν ως όχημα.
- ^{ci} Πλάτων, Τίμαιος 37 a = το σώμα έγινε ορατό μέσα στο ουράνιο στερέωμα, ενώ η ψυχή μας αόρατη, μέτοχος του νοητού κόσμου και της αρμονίας των αιώνιων υπάρξεων αυτού του νοητού κόσμου, άριστη προήλθε από άριστη πηγή.
- ^{cii} Φαίδων , 80 a = με τι μοιάζει η ψυχή ;
- ^{ciii} Φαίδων, 80 a = είναι φανερό, Σωκράτη, ότι η ψυχή μοιάζει στο θεικό, ενώ το σώμα στο θνητό.
- ^{civ} Φαίδων , 80 d = και η ψυχή λοιπόν, που είναι αόρατη και μεταβαίνει σ' έναν τέτοιο τόπο ευγενικό, καθαρό και αόρατο, σαν την ίδια, στον Άδη, για να τον ονομάσουμε με τ' αληθινό του όνομα, κοντά στον αγαθό και σοφό θεό.
- ^{cv} Τίμαιος , 90 a = η ψυχή, λόγω της συγγένειας που έχει με τον ουρανό, μας ανεβάζει από τη γη εκεί, όπου είχε γεννηθεί.
- ^{cvii} Φαίδων , 61 b = συνθέτοντας ποιήματα , κατ' εφαρμογή της εντολής του ονείρου.
- ^{cvii} Φαίδων, 60 e = να συνθέτεις και να εκτελείς μουσική.
- ^{cviii} Φαίδων , 85 c = γι' αυτά τα ζητήματα , Σωκράτη μου, πιστεύω αυτό που ασφαλώς και σύ πιστεύεις , δηλαδή ότι στον παρόντα βίο είναι αδύνατο ή έστω πάρα πολύ δύσκολο ν' αποδειχθούν με σαφήνεια.
- ^{cix} Φαίδων, 85 d = εγώ λοιπόν δε νομίζω ότι το ζήτημα αναλύθηκε κατά τρόπο ικανοποιητικό.
- ^{cx} Φαίδων , 95 e = πρώτ' απ' όλα πρέπει ν' αναζητήσουμε την αιτία της γέννησης της φθοράς.
- ^{cxii} Φαίδων , 100 b = θ' αρχίσω με αφετηρία τη σκέψη, ότι υπάρχει κάτι που είναι όμορφο αυτό καθ' αυτό, και αγαθό και μεγάλο και ούτω καθ' εξής. Αν συμφωνείς μαζί μου πως αυτά όντως υπάρχουν, ελπίζω να σου αποδείξω απ' αυτό και να καταλήξω στη διάγνωση ότι η ψυχή είναι αθάνατη.
- ^{cxii} Φαίδων , 100 c = νομίζω , λοιπόν ότι, αν υπάρχει κάτι όμορφο, αυτό καθ' αυτό, δεν είναι για κανέναν άλλο όμορφο, παρά μόνον επειδή μετέχει στην ιδέα του απόλυτου όμορφου, το ίδιο θα έλεγα για κάθε για κάθε αξιολογική κρίση.
- ^{cxiii} Ο Ιησούς απαντά ανενδοίαστα καταφατικά : *το πνεύμα εστί το ζωοποιούν (Ιωάννης ς'63)*.
- ^{cxiv} Φαίδων, 105 c – d = απάντησέ μου λοιπόν, επέμειν' εκείνος , τ' ειν' εκείνο, που αν υπάρξει μέσα σε κάποιο σώμα, το ζωοποιεί ; Αυτό είναι η ψυχή, αποκρίθηκε εκείνος. Λοιπόν, έτσι συμβαίνει πάντα ; Πως όχι, απάντησε ο άλλος. Άρα κάθε τι που θα πάρει η ψυχή υπό την κατοχή της, πάντα θα μπαίνει σ' αυτό φέρνοντας ζωή ; Και βέβαια έτσι θα γίνει, είτε . Λοιπόν, από ποιο απ' τα δύο έρχεται η ζωή, απ' το αντίθετο ή απ' το τίποτε ; Από κάτι που υπάρχει, είτε. Δηλαδή από τι ; Από το θάνατο. Λοιπόν, είναι αλήθεια, ότι η ψυχή δεν μπορεί να δεχθεί ποτέ το αντίθετο εκείνου που προσφέρει, καθώς προηγουμένως συμφωνήσαμε ; Ακριβώς, έτσι είναι , αποκρίθηκε ο Κέβης.
- ^{cxv} Φαίδων 105 e = λοιπόν , εκείνο που δε δέχεται το θάνατο, πως τα' ονομάζουμε ; Αθάνατο, είτε. Άρα είναι αλήθεια ότι η ψυχή δεν επιδέχεται θάνατο; Είναι αλήθεια. Είναι λοιπόν αθάνατη η

ψυχή ; Είναι όντως αθάνατη. Έτσι μπράβο, είπε, άρα θα παραδεχθούμε ότι αυτό αποδείχθηκε ήδη ή μήπως δεν το δέχεσαι; Αποδείχθηκε πέρα για πέρα , Σωκράτη.

cxvi Αριστοτέλης, Μετά τα φυσικά , 1071 b 29-31 = γιατί δεν είναι ύλη εκείνη που δίδει κίνηση, αλλά καθ' αυτήν, αλλά τα σπέρματα και η γονιμοποίηση.

cxvii Φαίδων 107 a- b = κάτω από το βάρος της σοβαρότητας του ζητήματος που μας απασχολεί και με επίγνωση της ανθρώπινης αδυναμίας, είμαι υποχρεωμένος να εξακολουθώ ν' αμφιβάλλω για όσα ειπώθηκαν.

cxviii Φαίδρος , 24 c = καταφάσκουμε την αθανασία της ψυχής, όχι με λογική επιχειρηματολογία, απλά πλάθουμε επιεικώς, δίχως να έχουμε δει και δίχως να έχουμε δει και δίχως να έχουμε κατανοήσει το θεό.

cxix Αριστοτέλης, Των μετά τα φυσικά, 982 b 12-13.

cxx Ο.π 159, 2449- 2453.

cxxi Schopenhauer, Samtliche Werke , III κεφ. 17, σ 166.

cxvii Πλάτων Φαίδων, 80 e = γιατί η σωστή φιλοσοφία δεν είναι τίποτε άλλο παρά η διεξοδική μελέτη του θανάτου.

cxviii Αρριανού των Επικτήτου διατριβών , II α'38 = άλλοι μελετούν δικογραφίες, άλλοι (μαθηματικά) προβλήματα, άλλοι συλλογισμούς. Όμως συ περιορίσου να μελετάς το πρόβλημα του θανάτου.

cxviiii Warum ist uberhaupt Seiendes und nicht vielmehr Nichts ?

cxv A Κορινθίους , α' 19.

cxvii Heidegger, Einfuhrung in die Metaphysik, σ. 6 και 7 .

cxviii Elisabeth Kubler – Ross , ο.π, σ. 30.

cxviiii Π. Κανελλόπουλος, ό.π, σ. 44

cxix Πλάτων , Συμπόσιο 205 b = γιατί όποιος (με τη δύναμη του νου του) μεταβαίνει από (τον κόσμο) της ανυπαρξίας σε υπαρκτούς τόπους, αυτός δημιουργεί ποίηση (βλ. και V.Gaitanis , Platonische Methexis oder christliche Wunder ? σ.17).

cxix Π. Κανελλόπουλος , ό.π σελ. 142.

cxviii Π. Κανελλόπουλος , ό.π σελ 170.

cxviii Πλάτων , Μένων , 98 b

cxviii Πλάτων, ο.π. : όμως ότι η ορθή γνώμη είναι κάτι το διαφορετικό από την επιστημονική γνώση, καθόλου δε νομίζω πως απλώς το πιθανολογώ, αλλ' αν υπάρχει κάτι που φαίνεται να το γνωρίζω καλύτερα από οτιδήποτε άλλο, και μάλλον λίγα φαίνονται αυτά να είναι, πάντως ένα από αυτά που ξέρω είναι τούτο δώ.

cxviiii Π. Κανελλόπουλος, ο.π σελ. 71.

cxv Πλάτων , Τίμαιος , 30 b.

cxvii Φαίδων , 95 c= αξιώνεις να σου αποδειχθεί ότι η ψυχή είναι άφθαρτη και αθάνατη, κατά τη στιγμή, που ο φιλόσοφος πρόκειται να πεθάνει, με το θάρρος και την πεποίθηση, ότι με το να πεθάνει θα είναι εκεί πολύ καλύτερα από ό,τι θα ήταν αν πέθαινε ύστερα από ένα διαφορετικό βίο; Νομίζεις ότι αυτός ο φιλόσοφος πορεύεται με ανόητο και ηλίθιο θάρρος ; Και το ν' αποφανθείς ότι η ψυχή είναι κάτι το δυνατό και γενναίο, κι ότι προυπήρχε προτού ακόμη γεννηθούμε, τίποτε δεν σ'εμποδίζει να παρα-δεχθείς ότι ολ'αυτά σημαίνουν αθανασία .

cxvii Φαίδων , 106 d = πιστεύω, είπε ο Σωκράτης, πως ο θεός και το ίδιο το αρχέτυπο της ζωής, και ό,τι άλλο είναι αθάνατο, ακόμη και αν δε συνομολογείται, ποτέ δε θα χαθεί.

cxviii Φαίδων , 106 e = όταν λοιπόν έρχεται ο θάνατος στον άνθρωπο, το μεν θνητό του, καθώς φαίνεται, πεθαίνει, ενώ τ'αθάνατο, ακέραιο και άφθαρτο αποχωρεί, ξεφεύγοντας το θάνατο .

cxviii Entplatonisierung des Christentums – eine theologische Aufgabe. Βλ. σχετικώς το ομώνυμο κεφάλαιο στο έργο Tod του καθηγητή της Θεολογίας στα Πανεπιστήμια της Ζυρίχης και της Τυβίγγης κι ευαγγελικού ιερέα Eberhard Jungel , σ. 73 επ.

cxl Jungel , ο.π. σ. 61.

cxli Jungel, ο.π. σ. 84.

cxlii Βλ Ιώβ , ζ'21, ι' 21-22, ιδ'22, ις' 22.

cxliii Pieper J., Tod und Unsterblichkeit , Kosel – Verlag , Munchen, 1979, σ. 169.

cxliv Pieper , ο.π σ. 186 επ.

cxlv Pieper, ο.π. σ. 187 .

cxlvi Heidegger , Sein und Zeit , σ. 242.

cxlvii Heidegger , ο.π σ. 256-257.

- cxlviii Berdyayev , Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 344.
- cxlix Περί του προορισμού του ανθρώπου , σ. 353.
- cl *Εις μνήμην Ευσταθίας Βασιλάκη 20.07.2008.*
- cli (Sophocles. Sophocles. Vol 1: Oedipus the king. Oedipus at Colonus. Antigone. With an English translation by F. Storr. The Loeb classical library, 20. Francis Storr. London; New York. William Heinemann Ltd.; The Macmillan Company. 1912) . Σοφοκλής , Αντιγόνη , 806-816 = κοιτάζετε με, πολίτες της πάτριας γης, καθώς στην έσχατη πορεία βαδίζω και για τελευταία φορά ατενίζω το φως του ήλιου – και ποτέ ξανά. Γιατί ο πρωτομάστορας των νεκροκρέβατων Άδης με οδηγεί ζωντανή στην ακτή του Αχέροντα. Δίχως να 'χω γευτεί τη χαρά του γάμου, δίχως να 'χει κανείς τραγουδήσει για μένα γαμήλιους ύμνους, οδεύω να παντρευτώ το Χάρο.
- clii Π.Κανελλόπουλος , ο.π σ. 220.
- cliii Αγ. Γρηγόριος ο Παλαμάς , κατά παραπομπή από Αρχιμ. Β. Μπακογιάννη , Μετά θάνατον , εκδόσεις Τέτριος, Κατερίνη , 4^η εκδ. 1994 σ. 33 , δίχως αναφορά της πηγής του.
- cliv *Εις μνήμην Παναγιώτη Φερετζάκη 30.08.2011*
- clv *Εις μνήμην Νικόλαου Παναγιωτόπουλου 16.11.2005*
- clvi Elisabeth Kubler – Ross , ο.π. σ. 192.
- clvii Πλάτων . Φαίδων , 67 e = έργο εκείνων που φιλοσοφούν σωστά είναι να μελετούν το θάνατο.
- clviii Ηρόδοτος, Κλειώ , 87.4 = γιατί κανείς δεν είναι τόσο ανόητος, ώστε να προτιμά τον πόλεμο από την ειρήνη, αφού, όσο είναι ειρήνη, τα παιδιά θάβουν τους γονείς τους, ενώ στον πόλεμο οι πατέρες θάβουν τα παιδιά τους. Αλλ' αυτά είναι γραπτό να γίνονται έτσι με την παρεμβολή κάποιου δαίμονα και όχι φίλου.
- clix Ιωάννης ο Σιναίτης , Κλίμαξ 6^η έκδ. Ιεράς Μονής Παρακλήτου, 1994 , σ. 134 .
- clx Πρβλ. Εφεσ. 6,17.
- clxi Πλούταρχος , Βίοι παράλληλοι (Λυκούργος, Περικλής, Φωκίων).
- clxii Ο.π., VII = ένα και μοναδικό δρόμο τον έβλεπαν που πορευόταν στην πόλη εκείνον προς την αγορά και το βουλευτήριο, ενώ έπαψε να δέχεται προσκλήσεις σε δείπνα, κοινωνικές φιλοφροσύνες και άλλες παρόμοιες συνήθειες [...] Και τούτο, γιατί αυτές οι φιλοφροσύνες συρρικνώνουν τη σεμνότητα και είναι δύσκολο να τη διαφυλάξουν.
- clxiii Ο.π., XXXVI = Αρρώστησε λοιπόν στο λοιμό και πέθανε ο (γιός του) Ξάνθιππος . Έχασε τότε ο Περικλής και την αδελφή του, καθώς και τους περισσότερους από τους συγγενείς και φίλους, από τους πιο πολύτιμους πολιτικούς συμβούλους του. Όμως δεν αφέθηκε κάτω από τις συμφορές να κλονιστεί, ούτε να τον προδώσει το ηθικό και ψυχικό του μεγαλείο, δεν έκλαψε, δέ μετέσχε στην κηδεία και δεν παραβρέθηκε στην ταφή οποιουδήποτε από τους οικείους του, ώσπου έχασε και τον τελευταίο από τους γνήσιους γιούς του, τον Πάραλο. Τότε κάμφθηκε αλλά προσπαθούσε να έχει εγκαρτέρηση, διατηρώντας το μεγαλείο του ήθους του. όμως τη στιγμή που κατέθετε στέφανο στο νεκρό καθώς τον αντίκρισε, νικήθηκε από τον πόνο και ξέσπασε σε κλαυθμό και ασυγκράτητα δάκρυα, κάτι που ποτέ δεν έκανε στον υπόλοιπο βίο του.
- clxiv Η υπαρξιακή θεωρία στην ψυχοθεραπεία και την συμβουλευτική αναφέρεται σε βασικά θέματα που αφορούν την Ύπαρξη. Ως μια προσέγγιση που βασίζεται σε μεγάλο μέρος της στην φιλοσοφία προσφέρει μια φιλοσοφική θεώρηση της Ύπαρξης η οποία αποτελεί και την βάση της θεραπευτικής πρακτικής. Η υπαρξιακή προσέγγιση βλέπει την κάθε συνάντηση, με ένα θεραπευόμενο, ως ένα μοναδικό και διαφορετικό γεγονός που απαιτεί μια εξατομικευμένη αντιμετώπιση. Έτσι, δεν προσφέρει τεχνικές αλλά μπορεί να συνδυαστεί, ως φιλοσοφικό υπόβαθρο, με άλλες ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις που προσφέρουν τέτοιου είδους εργαλεία. Πέρα από τις όποιες θεωρίες και τεχνικές, όπως αναφέρεται και σε διάφορες μελέτες, αυτό που «θεραπεύει» είναι η σχέση. Ο υπαρξισμός δίνει έμφαση στην πραγματική, ειλικρινή και ανοιχτή συνάντηση δυο ατόμων. Στην σχέση «Εγώ-Εσύ», όπως την αποκαλεί ο Martin Buber (1970). Για την δημιουργία μιας τέτοιας σχέσης ο θεραπευτής καλείται να είναι γνήσιος, αυθεντικός και μη επικριτικός, δημιουργός ενός πλαισίου ασφάλειας και εμπιστοσύνης. Ο Yalom (2001) αναφέρεται στον ψυχοθεραπευτή ως «συνοδοιπόρο» στο ταξίδι του θεραπευόμενου, που αλλάζει και μεταβάλλεται και ο ίδιος μέσα από την επαφή αυτή.
- Για να καταλάβουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται ο υπαρξιακός θεραπευτής την πηγή των προβλημάτων αλλά και την θεραπευτική διαδικασία, θα αναφερθούμε, εν συντομία, στα βασικά θέματα που συνθέτουν τον πλούσιο ιστό της υπαρξιακής θεώρησης. Ένα βασικό στοιχείο της ύπαρξης είναι η μοναδικότητα και η διαφορετικότητα του κάθε ανθρώπου. Καθένας μας, από την στιγμή της γέννησής του αποτελεί ένα ξεχωριστό, μοναδικό και ανεπανάληπτο όν που, ως εκ τούτου, δεν μπορεί παρά να είναι και διαφορετικό από κάθε άλλο. «Το DNA της ψυχής» (Γεωργαντά, 2002, 2003 & 2007) έχει αναφερθεί χαρακτηριστικά ως αλληγορική έκφραση της ψυχικής

μοναδικότητας του ατόμου, κατ' αντιστοιχία της βιολογικής μοναδικότητάς του. Η ψυχική μοναδικότητα σχετίζεται τόσο με την προσωπική ιστορία και τα βιώματα του κάθε ανθρώπου όσο και με την ερμηνεία που ο ίδιος δίνει στις εμπειρίες αυτές. Σύμφωνα με την φαινομενολογική προσέγγιση (Spinelli, 2009) καθένας μας ερμηνεύει την πραγματικότητα μέσα από τα δικά του μάτια, την δική του ιδιαίτερη και ξεχωριστή λογική και συναισθηματική αντίληψη. Η πραγματικότητα στην υπαρξιακή/φαινομενολογική προσέγγιση δεν αντιμετωπίζεται σαν μια αντικειμενική κατάσταση αλλά σαν ένα υποκειμενικό βίωμα. Άλλωστε είναι αυτό, το τελείως προσωπικό βίωμα, που αποτελεί την ουσία της θεραπευτικής σχέσης και πρακτικής. Οι έννοιες της μοναδικότητας και της διαφορετικότητας είναι απόλυτα συνδεδεμένες μεταξύ τους και καταδεικνύουν την μοναχικότητα του ταξιδιού μας στην ζωή. Κανένας άλλος δεν μπορεί να βιώσει την ζωή μας και κανένας δεν μπορεί να μας αντικαταστήσει. Αυτή η βαθιά επίγνωση της μοναχικότητας που επιβάλλει η μοναδικότητα μάς κατατρέπει, όπως άλλωστε και η αναγνώριση του βέβαιου τέλους μας. Εάν, στην αβεβαιότητα του πρόσκαιρου, και στην βεβαιότητα του τέλους, προσθέσει κανείς και την ευθύνη για την ύπαρξή του, ο καθένας μας μπορεί να φανταστεί το μέγεθος των πιθανών «συμπτωμάτων/ παθήσεων/ διαταραχών» από τα οποία θα μπορούσε να υποφέρει το άτομο. Γι' αυτό για τον υπαρξισμό η παρουσία προβλημάτων που άπτονται της επαφής μας με την πραγματικότητα δεν θεωρούνται παθολογικές εκφράσεις αλλά εκδηλώσεις της ίδιας της ύπαρξης. Είναι η προσπάθεια του ανθρώπου να αντέξει και να ανταπεξέλθει στην στυγνή και αμείλικτη πραγματικότητα, όπως και όσο μπορεί. Το φορτίο της ζωής είναι ιδιαίτερα βαρύ αν προσπαθήσει κανείς να μην αρνηθεί όλα όσα τον πονάνε και τον πληγώνουν. Αν, και όταν, το άτομο έχει το θάρρος να κοιτάξει την ύπαρξή του κατάματα δεν μπορεί παρά να βιώσει πολλαπλά συναισθήματα. Πολλά, έντονα και αμφίσημα. Βέβαια τίποτα δεν είναι μόνο μαύρο-άσπρο στην παλέτα των συναισθημάτων που είναι η ζωή. Χρειάζεται κουράγιο (Tillich, 1952) για να μπορέσει να αντικρύσει κανείς το εύρος των συναισθημάτων του χωρίς να φοβηθεί και να λυγίσει. Μπορεί να τον κατακλύσει ακόμα και απόγνωση ή αίσθηση πλήρους ματαιότητας. Σε αυτές τις στιγμές η ανεύρεση νοήματος μπορεί να αποβεί σωτήρια, μπροστά στο βασικό δίλημμα του Καμύ, του Σαίξπηρ και τόσων άλλων φιλοσόφων και συγγραφέων. Η απόφαση για ζωή είναι ένα καίριο ζήτημα που χρειάζεται να λάβει κάποιος. Το ευ-ζην μπορεί να τεθεί ως περαιτέρω πορεία σε αυτό το πρώτο και βασικότερο δίλημμα. Τι θα βοηθήσει τον άνθρωπο να συνεχίσει την πορεία του και να μην σπάσει; Θάρρος, κουράγιο, θέληση και πολλές φορές στήριξη στο δύσκολο δρόμο προς μια όλο και πιο προσωπική πορεία και διαδρομή εξατομίκευσης. Ο προσωπικός δρόμος, του «να είναι κανείς ο εαυτός του», είναι το δύσκολο ζητούμενο της «θεραπείας». Έτσι ο υπαρξιακός θεραπευτής δίνει μεγάλη έμφαση στην αναζήτηση και έκφραση αυτής της μοναδικότητας και διαφορετικότητας. Αναγνωρίζοντας την μοναδικότητα και διαφορετικότητά μας καλούμαστε να σταθούμε στο ύψος των περιστάσεων και να δράσουμε αυθεντικά, ως «ο εαυτός μας». Ταυτόχρονα, για να μην πέσουμε στον άκρατο ατομικισμό, χρειάζεται να έχουμε επίγνωση του αντίκτυπου των αποφάσεων μας στο περιβάλλον μας. Βαρύ το φορτίο της ευθύνης και κατανοητή η προσπάθεια του ατόμου να ξεφύγει από όλα αυτά! Μόνο που ξεφεύγοντας ζούμε μέσα στην λήθη και την λησμονιά και ζούμε μια ζωή χωρίς συνειδητότητα. Ίσως κάποιοι να πουν ότι είναι βαρύ το τίμημα και κάποιοι να θεωρήσουν ότι δεν πειράζει αν κατάφεραν να αποφύγουν τον πόνο και την αγωνία της ύπαρξης (Kierkegaard, 1957). Ίσως να καταφέρουν να ξεφύγουν και από τις υπαρξιακές ενοχές που συχνά ταλανίζουν την ύπαρξή μας. Αναμφίβολα όμως, κάπου βαθιά μέσα μας ξέρουμε πότε αξιοποιούμε το δυναμικό μας και πότε αφήνουμε την ζωή να περνάει ανεκμετάλλευτη. Το ποιο δύσκολο θέμα που πραγματεύεται ο υπαρξισμός είναι το δυσβάσταχο φορτίο της ελευθερίας. Ο καθένας μας καλείται να πάρει τις δικές του αποφάσεις επί όλων των θεμάτων. Καλείται να λάβει θέση απέναντι στην ζωή και να αποφασίσει πως θα την ζήσει. Σίγουρα υπάρχουν όρια και δεδομένα στην ύπαρξη μας, τόσο βιολογικά όσο και ψυχοκοινωνικά, τα οποία πρέπει να αποδεχτούμε και να λάβουμε υπόψη μας. Παρόλα αυτά όμως οι πιθανότητες και οι δυνατότητες επιλογών που έχουμε μέσα σε αυτά τα δεδομένα είναι εξίσου τεράστιες. Όπως άλλωστε λέει και ο Viktor Frankl (1963) αυτό που έχει σημασία δεν είναι τα γεγονότα αυτά καθ' αυτά αλλά η στάση που εμείς διαλέγουμε απέναντι τους. Η ανθρώπινη ελευθερία δεν σημαίνει ελευθερία από συνθήκες αλλά ελευθερία στο να επιλέξει κανείς την στάση του απέναντι σε αυτές. Είναι σημαντικό να επιστημόνουμε σε αυτό το σημείο την διαφορά μεταξύ ελευθερίας και ασυδοσίας. Η ελευθερία είναι μια περίπλοκη έννοια που μπορεί να κακοποιηθεί χωρίς την παρουσία της αρετής και της σύνεσης. Όπως αναφέρει και η Van Deurzen (2010), «Οι άνθρωποι πρέπει να αποκτήσουν ή να τελειοποιήσουν την δική τους ηθ-ικανότητα (mor-ability). ... Η ηθική ικανότητα αποτελεί την ικανότητα να κατανοεί κανείς τι είναι σωστό και τι είναι λάθος, στο πλαίσιο του κόσμου μέσα στον οποίο ζει και σε σχέση με το σκοπό που θέλει να πετύχει» (σελ.67). Αν και υπαρξιακά μόνοι δεν παύουμε να ζούμε σε συνεχή αλληλεπίδραση με το περιβάλλον και τους άλλους. Η «εν-τω-κόσμω-είναι» (Heidegger, 1927) ύπαρξη μας οδηγεί στην αναγνώριση αυτής της συνεχόμενης ροής μεταξύ του «Εγώ» και του «Εσύ». Μας υπενθυμίζει ότι η ελευθερία μας τελειώνει εκεί όπου αρχίζει να καταπατείται η ελευθερία του άλλου.

Ότι ο σεβασμός απέναντι στις δικές μας ανάγκες απαιτεί και τον σεβασμό απέναντι στις ανάγκες του άλλου. Έτσι, όταν αντιληφθούμε ότι είμαστε ελεύθεροι και ότι μπορούμε να επιλέξουμε εμείς, μέσα από πολλούς δρόμους, το δικό μας μοναδικό, προσωπικό μονοπάτι, το βάρος της ευθύνης και της θέλησης που αυτό συνεπάγεται μας τρομάζει. Πολλές φορές προσπαθούμε να ξεφύγουμε από την ελευθερία των επιλογών που έχουμε βρίσκοντας χιλιάδες δικαιολογίες και δημιουργώντας στο μυαλό μας χιλιάδες εμπόδια που δεν μας «επιτρέπουν» να κάνουμε αυτό που πραγματικά θέλουμε. Το θέμα αυτό έχει παρουσίαση εκτενώς στο πολύ ενδιαφέρον βιβλίο “The Fear of Freedom” ο Erich Fromm (1977). Πολλές φορές «οι άλλοι» μπορεί να λειτουργήσουν ως ένα άλλοθι στην δική μας δυσκολία αντιμετώπισης των συνεπειών της όποιας απόφασης. Η ανάληψη της ευθύνης αυτόματα συνεπάγεται και την ανάληψη των συνεπειών, αλλά και της έμπρακτης προσπάθειας για επίτευξη της απόφασης. Στη σημερινή κοινωνία ο άνθρωπος υποφέρει πιο πολύ από το τεράστιο πρόβλημα της ευθύνης της απόφασης μπροστά σε χιλιάδες επιλογές, παρά από την καταπίεση των ενστίκτων που βασάνιζαν τους πελάτες του Freud κατά την Βικτοριανή εποχή. Έτσι βλέπουμε την δημιουργία αμυντικών μηχανισμών (Yalom, 1980) που προσπαθούν να προστατέψουν το άτομο από την συνειδητοποίηση της ευθύνης που έχει απέναντι στη ζωή του. Τέτοιοι γνωστοί μηχανισμοί είναι η άρνηση, η μετάθεση και η αποφυγή της ευθύνης είτε με σύνδρομο εξάρτησης, είτε με αδυναμία στο να λάβει κανείς αποφάσεις για την ζωή του, είτε με αναβλητικότητα στην πραγματοποίησή τους. Η ανάληψη της ευθύνης για την ζωή μας είναι θεμελιακή τόσο για την εξέλιξη της ζωής μας αυτής καθεαυτής όσο και για την εξέλιξη της ψυχοθεραπείας. Κανένας άνθρωπος δεν μπορεί να αλλάξει έναν άλλο άνθρωπο παρά μόνο τον εαυτό του. Κανένας δεν μπορεί να αλλάξει αν δεν θέλει και αν δεν αποφασίσει συνειδητά να καταβάλει την προσπάθεια που αυτή η αλλαγή απαιτεί. Από την άλλη μια Γιαπωνέζικη παροιμία λέει: «Το να ξέρει κανείς και να μην κάνει είναι σαν να μην ξέρει». Ο Sartre (1956, 1962) αναφέρεται επίσης εκτενώς στο θέμα της ευθύνης αλλά και της υπαρξιακής του θέσης ότι «είμαστε οι επιλογές μας». Καθετί που κάνουμε ή που αποφασίζουμε να μην κάνουμε, είναι μια απόφαση και μια θέση απέναντι στην ζωή που μας καλεί να αναλάβουμε την ευθύνη για όσα μας συμβαίνουν. Η συνειδητότητα της ελευθερίας και της ευθύνης που κουβαλάμε στη ζωή δεν είναι συνώνυμη με την έννοια της αλλαγής. Είναι απλά το πρώτο βήμα σε ένα τεράστιο ταξίδι. Βέβαια όπως έλεγε και ο Lao Tse, “Ένα ταξίδι χιλίων μιλίων ξεκινάει με ένα μόνο βήμα”. Η απόφαση του να ξεκινήσει κανείς, η αρχική δηλαδή επιλογή του να ακολουθήσει ένα τέτοιο δρόμο, έχει πρωταρχική αξία. Η διαδικασία της αλλαγής είναι επίπονη και χρονοβόρα. Καμία ουσιαστική αλλαγή δεν επιτυγχάνεται γρήγορα και αβίαστα. Χρειάζεται χρόνο και κυρίως χρειάζεται θέληση για πράξη. Δεν αρκεί να είμαστε συνειδητοί του τι χρειάζεται να κάνουμε. Πρέπει να μπορούμε να το βάλουμε και σε εφαρμογή. Στην υπαρξιακή θεωρία σημαντικό ρόλο παίζει τόσο η θέληση όσο και η δύναμη της θέλησης (will and will power) η οποία χρειάζεται να κινητοποιηθεί για να μπορέσει το άτομο να πραγματοποιήσει τις αλλαγές που επιθυμεί και εύχεται. Τόσο ο Yalom (1974, 1980) όσο και ο Rollo May (1977, 1983) αναφέρονται στην ευθύνη και την θέληση ως δυο βασικές παραμέτρους τόσο της ελεύθερης βούλησης όσο και της επιτυχίας της θεραπευτικής διαδικασίας. Χωρίς αυτές είναι δύσκολο να φανταστεί κανείς την επίτευξη της αλλαγής του θεραπευόμενου. Τέλος, η «θέληση για δύναμη» η οποία αποτελεί βασικό στοιχείο της θεωρίας του Νίτσε (1967) συχνά παρεξηγείται ως δύναμη για επιβολή. Εν τούτοις εκείνος ξεκάθαρα αναφέρεται στην θέληση για υπέρβαση και ειδικά για αυτό-υπέρβαση. Όντως συχνά καλούμαστε σε αυτή την αυτό-υπέρβαση όταν προσπαθούμε να εξελιχθούμε. Η αντιμετώπιση του εαυτού μας και των δεινών μας απαιτεί θάρρος, δύναμη και κουράγιο. Σε αυτή την θέληση για δύναμη αναφέρεται ο Νίτσε και μας προτρέπει να γίνουμε Υπέρ-άνθρωποι. Η δύναμη της θέλησης που μας οδηγεί στην υπέρβαση σε συνδυασμό με την συνεχώς αυξανόμενη συνειδητότητα ωθούν τον άνθρωπο να εξελιχθεί σε μια σπειροειδή τροχιά. Όπως αναφέρεται στο «DNA της ψυχής» (Γεωργαντά, 2002, 2003 & 2007), η εξελικτική μας πορεία δεν είναι γραμμική αλλά σπειροειδής, δίνοντας έτσι πολλές φορές την αίσθηση των παλινδρομήσεων σε θέματα που θεωρούσαμε «λυμένα». Η επεξεργασία των βασικών μας δεδομένων είναι μια συνεχής διαδικασία κατά την οποία συχνά καλούμαστε να επανέλθουμε σε προγενέστερες αναζητήσεις και ανησυχίες για να τις επεξεργαστούμε ξανά σε διαφορετικό επίπεδο. Ένα βασικό θέμα επεξεργασίας, πέραν των οικογενειακών και εν γένει σχεσιακών θεμάτων, είναι ο θάνατος. Ο θάνατος είναι το μόνο βέβαιο που γνωρίζουμε. Γνωρίζουμε ότι θα πεθάνουμε απλά, συνήθως, δεν γνωρίζουμε το πότε. Αυτό το δεδομένο δημιουργεί διάφορους φόβους και αγωνίες. Τα ερωτηματικά είναι πολλά. Τι θα συμβεί; Θα πονέσω; Πρέπει να αφήσω πίσω όλα όσα έχω δημιουργήσει; Πως θα αντιδράσουν οι άλλοι; Τι θα γίνω; Ένα τίποτα; Υπάρχει μετά θάνατον ζωή; Υπάρχει Θεός; Και πολλά άλλα ερωτήματα που συνήθως είναι δύσκολο να απαντηθούν. Πολλά απαντώνται, ή κατευνάζονται, πρόσκαιρα για να επανέλθουν αργότερα επ’ ευκαιρία εξελικτικών κρίσεων ή άλλων γεγονότων της ζωής. Ο φόβος του θανάτου είναι κοινός για όλους τους ανθρώπους, γιατί είναι μια πραγματικότητα που όλοι θα αντιμετωπίσουμε. Όλοι είμαστε ίσοι και ταπεινοί μπροστά στο θάνατο (Γεωργαντά, 1998, 2001 & 2008). Παραδόξως η δουλειά με ανθρώπους που έχουν

διαγνωστεί, ή βρίσκονται στα τελευταία στάδια σοβαρών ασθενειών δείχνει ότι η συνειδητοποίηση αυτού του δεδομένου μπορεί να δράσει καταλυτικά στο να αρχίσουμε να ζούμε πραγματικά. Τα μικρά πράγματα στη ζωή αποκτούν την πραγματική τους αξία. Μια ηλιόλουστη μέρα, η συζήτηση με κάποιο φίλο είναι στιγμές που μπορούμε να αρχίσουμε να εκτιμούμε όταν συνειδητοποιήσουμε ότι μπορεί αύριο κιάλας να τα χάσουμε. Έτσι, όπως αναφέρει ο Yalom (1980), ενώ η φυσικότητα του θανάτου μας καταστρέφει, η ιδέα του μας σώζει. Όπως έγραφε και ο Heidegger το 1926 η συνειδητότητα του προσωπικού μας θανάτου μπορεί να λειτουργήσει ως ένα έναυσμα που θα μας σπρώξει σε μια ανώτερη κατάσταση ύπαρξης. Σε μια κατάσταση μεγαλύτερης επίγνωσης και αυθεντικότητας. Για τον Heidegger υπάρχουν δύο τρόποι για να ζει κανείς: 1) μία κατάσταση λησμοσύνης (forgetfulness of being), όπου ξεχνάμε την ουσία της ζωής και απορροφούμαστε από το ανούσιο και 2) μια κατάσταση μνημοσύνης (mindfulness of being), όπου κανείς μπορεί να εκτιμήσει όχι μόνο το πώς είναι τα πράγματα στην ζωή του αλλά ότι είναι. Ότι υπάρχει, ότι έχει τη δυνατότητα ανά πάσα ώρα και στιγμή να αποφασίσει για την κατεύθυνση που θα πάρει η ζωή του γιατί μόνο αυτός την ζει και μόνον αυτός θα πεθάνει την ώρα του θανάτου. Έτσι οι υπαρξιστές φιλόσοφοι πιστεύουν ότι η ζωή και ο θάνατος συνυπάρχουν. Είναι οι δύο πλευρές του ίδιου νομίσματος. Όσο πιο πλήρως αναγνωρίζουμε την ύπαρξη του θανάτου, τόσο πιο πλήρως ζούμε την ζωή και αντίστροφα, όσο πιο πλήρως ζούμε την ζωή τόσο λιγότερο φοβόμαστε το θάνατο. Η άρνηση του ενός συνεπάγεται και την άρνηση του άλλου. Όπως έλεγαν και οι Στωικοί, ο θάνατος είναι το πιο σημαντικό γεγονός της ζωής. Το να μάθουμε να ζούμε καλά σημαίνει το να μάθουμε πώς να πεθάνουμε καλά και αντίστροφα. Η αναγνώριση του θανάτου και της μοναδικότητάς μας αναπόφευκτα μας καθιστούν υπαρξιακά μόνους. Η υπαρξιακή μοναξιά είναι ένα βασικό θέμα που χρειάζεται να επεξεργαστεί κανείς στην πορεία του. Ο Irvin Yalom (1980) αναφέρεται σε τρία είδη μοναξιάς ή απομόνωσης (isolation) : 1. Την δια-προσωπική απομόνωση, που βιώνεται σαν μοναξιά λόγω των δύσκολων, προβληματικών ή ανύπαρκτων σχέσεων μας με τους άλλους. Η μοναξιά αυτή σχετίζεται με την ικανότητα μας να δημιουργούμε κοντινές σχέσεις και ικανοποιητικές κοινωνικές επαφές και μπορεί να μεταβληθεί μέσα από την θεραπευτική διαδικασία. 2. Την ενδο-προσωπική απομόνωση, που αναφέρεται στην κακή σχέση που έχουμε με τον εαυτό μας και που σε ακραίες καταστάσεις οδηγεί στην απόσχιση κομματιών της προσωπικότητας μας από την συνείδηση μας. Η θεραπευτική διαδικασία έχει ως κύριο στόχο της την βελτίωση αυτής της σχέσης που συνιστά εν τέλει και τον πυρήνα του τρόπου με τον οποίο συνδεόμαστε με τους άλλους. Ο ρόλος του θεραπευτή και η θεραπευτική σχέση αποτελούν σε αυτό το σημείο σημαντικούς καταλυτικούς παράγοντες για την «αλλαγή» του θεραπευόμενου. Κυρίως, δηλαδή, την αλλαγή στην στάση του απέναντι στον εαυτό του. Ο θεραπευτής και η σχέση που συν-δημιουργείται συχνά αποτελούν ένα καινούργιο «πρότυπο» για τον θεραπευόμενο. Έτσι ο θεραπευτής χρειάζεται να είναι αρκετά ξεκάθαρος ως προς την δική του θέση και θεώρηση της ζωής. Βεβαίως στην φαινομενολογική προσέγγιση της θεραπείας ο θεραπευτής καλείται εν γνώσει του να βάλει σε παρένθεση τις δικές του αξίες, προσδοκίες, προκαταλήψεις, κλπ. για να συναντήσει τον άνθρωπο που έχει απέναντι του ως το μοναδικό, ξεχωριστό και διαφορετικό ον που είναι. Ο θεραπευτής καλείται να μάθει από την εμπειρία αυτή και συχνά να ανακατασκευάσει τις αξίες και πεποιθήσεις του. Και τα δυο μέλη της συνάντησης «θεραπευτή-θεραπευόμενου» καλούνται να είναι σε μια εξελικτική διαδικασία «από-ίζηματοποίησης» του εαυτού τους (Spinelli, 2009). Υπάρχει όμως και ένα άλλο είδος απομόνωσης ή μοναξιάς που δεν αλλάζει: 3. Η υπαρξιακή μοναξιά, αναφέρεται σε εκείνη την βαθιά εσωτερική γνώση ότι είμαστε μόνοι άσχετα από το αν έχουμε καλές κοντινές σχέσεις ή όχι. Είναι η επίγνωση ότι γεννηθήκαμε μόνοι και μόνοι θα πεθάνουμε. Εμείς είμαστε αυτοί που πρέπει να παλέψουμε σκληρά για την πορεία που θα πάρει η ζωή μας. Έτσι βαθιά μέσα μας έχουμε την επίγνωση ότι κανένας δεν μπορεί να μας κρατήσει στην ζωή όσο και αν μας αγαπά και ενδιαφέρεται. Εμείς οι ίδιοι πρέπει να φροντίσουμε για τον εαυτό μας. Η αυτό-φροντίδα, η αυτό-εκτίμηση και η αυτοπεποίθηση είναι άμεσα συνδεδεμένες έννοιες και απαραίτητες για την δημιουργία μιας θετικής εικόνας για τον εαυτό μας, που αποτελεί και το βασικό δρόμο για την ανάληψη μιας πραγματικά θετικής στάσης απέναντι στη ζωή. Η συνειδητοποίηση της υπαρξιακής μας μοναξιάς, δηλαδή ο φυσικός μας αλλά και ψυχικός μας διαχωρισμός από κάθε άλλη οντότητα, είναι κατά τον Fromm (1963) η πηγή όλου του άγχους μας. Στην προσπάθειά μας να αντιμετωπίσουμε αυτό το άγχος, να μην νοιώθουμε δηλαδή μόνοι, καταφεύγουμε σε διάφορες «λύσεις». Για παράδειγμα, ερωτεύομαστε παράφορα και έχουμε την αίσθηση ότι είμαστε ένα με τον άλλο, ή παραμένουμε εξαρτημένοι και αρνούμαστε να αποχωριστούμε σχέσεις που μας παρέχουν ασφάλεια, όπως η μητρική. Αυτό όμως έχει ως αποτέλεσμα την καθήλωση της εξελικτικής μας πορείας. Η σπειροειδής εξέλιξή μας (Γεωργαντά, 2002, 2003 & 2007) αποτελείται από συνεχόμενους αποχωρισμούς και διαφοροποιήσεις από τους άλλους έτσι ώστε να γίνουμε ο εαυτός μας. Συμβολικά αλλά και απτά, φυσικά, ο πρώτος τέτοιος αποχωρισμός είναι η κοπή του ομφάλιου λώρου την στιγμή της γέννησης. Χωρίς την επώδυνη διαδικασία των αποχωρισμών (μικρών εν ζωή θανάτων) και της εξατομίκευσης το άτομο δεν έχει την δυνατότητα να αναπτύξει και να εξελίξει το δικό του εσωτερικό,

προσωπικό δυναμικό. Έτσι δεν παρέχει στον εαυτό του την δυνατότητα να εκπληρώσει το δυναμικό του και να έχει την αίσθηση της ολοκλήρωσης. Η αντιμετώπιση αυτού του δύσκολου υπαρξιακού έργου μάς αναγκάζει να αναρωτηθούμε ξανά για τον ρόλο της ανθρώπινης δύναμης, ή αδυναμίας, στο να αντιμετωπιστεί ο πόνος και η απόγνωση που συχνά πυκνά προκαλεί η ίδια η ζωή. Για τους υπαρξιστές ο ρόλος του ψυχοθεραπευτή δεν είναι να απαλύνει τον πόνο και να κατευνάσει τις ανησυχίες του θεραπευόμενου. Αντίθετα, όπως λέει και ο Viktor Frankl (1967) «ο άνθρωπος καλείται να αντιμετωπίσει το νόημα και το σκοπό της ζωής του και προκαλείται να τα εκπληρώσει». (σελ.21). Τόσο ο Νίτσε όσο και ο Frankl πιστεύουν ότι ο άνθρωπος μπορεί να αντέξει ό,τι νοσηματοδοτήσει. Εάν ο πόνος και η αγωνία του αγώνα που χρειάζεται να καταβάλλει ο άνθρωπος για να εξελιχθεί έχει νόημα γι' αυτόν, τότε ο αγώνας συνεχίζεται. Ο άνθρωπος έχει αποδειξει πλείστες φορές ότι κρύβει μέσα του τεράστια αποθέματα δυνάμεων που δεν θα τα κινητοποιήσει παρά μόνον αν βρεθεί σε κατάσταση «έκτακτης ανάγκης». Έτσι πολλές φορές οι δοκιμασίες ατσαλώνουν την ψυχή και την καθιστούν πιο ικανή να αντιμετωπίζει τις αντιξοότητες της ζωής. Στην περίοδο που διανύουμε σήμερα, ο άνθρωπος ζει κάτω από ιδιαίτερα δύσκολες συνθήκες. Χιλιάδες ερωτήσεις μας ταλαιπωρούν, όπως πολύ ωραία περιγράφει ο Tolstoy (1929), «Τι θα έρθει από αυτό που κάνω σήμερα και που μπορεί να κάνω αύριο; Ποιο το όφελος από όλη μου την ζωή; Γιατί να ζω; Γιατί να εύχομαι για κάτι; Γιατί να κάνω κάτι; Υπάρχει κανένα νόημα στη ζωή μου που δεν θα καταστραφεί από τον αναπόφευκτο θάνατο που με περιμένει;» (σελ.20). Η απάντηση σε αυτό το δύσκολο ερώτημα δεν είναι απλή. Διάφοροι φιλόσοφοι αλλά και ψυχολόγοι δίνουν διαφορετικές απαντήσεις και διαφορετικές λύσεις. Για παράδειγμα, ενώ ο Albert Camus (1972) πιστεύει ότι η μόνη φιλοσοφική ερώτηση είναι αν θα συνεχίσει κανείς να ζει αφού συνειδητοποιήσει πλήρως την παντελή έλλειψη νοήματος στη ζωή, ο Viktor Frankl (1963) πιστεύει ότι υπάρχει νόημα ακόμα και όταν υποφέρουμε. Ίσως βέβαια, όπως έχει ήδη αναφερθεί, στις στιγμές του μεγάλου πόνου και της απόγνωσης να είναι πιο επιτακτική η ανάγκη για ανεύρεση ή δημιουργία νοήματος. Όπως αναφέρει και ο Νίτσε (1967), αυτός που έχει ένα λόγο ύπαρξης μπορεί να αντέξει και οποιαδήποτε κατάσταση ύπαρξης. Για τον Yalom (1980) το πρόβλημα του νοήματος ξεκινάει από ένα βαθύ και ουσιαστικό δίλημμα. Από την μια ο άνθρωπος χρειάζεται νόημα στη ζωή του γιατί το να ζει χωρίς νόημα, ιδανικά, στόχους, αξίες δημιουργεί δυσφορία. Σε ακραίες καταστάσεις μπορεί να οδηγήσει και στην αυτοκτονία. Χρειαζόμαστε απόλυτες και σταθερές ιδέες και αξίες προς τις οποίες μπορούμε να κατευθύνουμε την ζωή μας για να μην βιώνουμε το χάος. Από την άλλη η υπαρξιακή έννοια της ελευθερίας προϋποθέτει ότι το μόνο απόλυτο είναι ότι δεν υπάρχουν απόλυτα. Ότι ο κάθε άνθρωπος δημιουργεί την ζωή του και φτιάχνει ο ίδιος με τις επιλογές του το μονοπάτι της ζωής του. Δεν υπάρχει προκαθορισμένο νόημα στο σύμπαν. Και σε αυτό το επίπεδο ο άνθρωπος χρειάζεται να αναλάβει την ευθύνη της αυτο-δημιουργίας του και να μην ζητάει προκατασκευασμένα νοήματα. Η αντιμετώπιση αυτού του βασικού υπαρξιακού θέματος διαφέρει ακόμα και ανάμεσα σε διαφορετικούς θεραπευτές της υπαρξιακής σχολής. Ο Yalom (1980), για παράδειγμα, υποστηρίζει ότι η θεραπευτική προσέγγιση στο θέμα αυτό πρέπει να είναι διαφορετική από ότι στα άλλα τρία. «Ο θάνατος, η ελευθερία, η απομόνωση πρέπει να αντιμετωπιστούν ευθέως. Ενώ όταν έρθει κανείς στο θέμα της έλλειψης νοήματος ο αποτελεσματικός θεραπευτής πρέπει να βοηθήσει τον ασθενή να κοιτάξει μακριά από την ερώτηση. Να τον βοηθήσει να εναγκαλιστεί την 'λύση της ενασχόλησης' και όχι να βουτήξει μέσα και δια μέσου του προβλήματος της έλλειψης νοήματος. Το ερώτημα του νοήματος της ζωής όπως διδάσκει και ο Βούδας δεν είναι εποικοδομητικό. Πρέπει να βυθίσει κανείς τον εαυτό του στο ποτάμι της ζωής και να αφήσει την ερώτηση να συμπαρασυρθεί μακριά» (σελ. 483).

Αντίθετα ο Viktor Frankl (1967) πιστεύει ότι η έλλειψη νοήματος είναι ο πρωταρχικός παράγοντας που οδηγεί σε υπαρξιακή ένταση. Η υπαρξιακή νευρώση είναι συνώνυμη με μια κρίση έλλειψης νοήματος και γι' αυτό όλη η ψυχοθεραπευτική μέθοδος που σχεδίασε εστιάζει στην εύρεση νοήματος. «Η Λογοθεραπεία παίρνει μια διαφορετική θέση. Δεν γλιτώνει τον ασθενή από μία κατά μέτωπο αντιμετώπιση με το συγκεκριμένο νόημα που καλείται να επιτελέσει και που ο ίδιος χρειάζεται να βρει. ... Το νόημα που κάποιος καλείται να εκπληρώσει είναι κάτι πέρα από αυτόν. Ποτέ δεν ταυτίζεται με τον ίδιο τον άνθρωπο. Είναι μπροστά και πέρα απ' αυτόν» (σελ.11, 12). Τέλος η Emmy Van Deurzen στο βιβλίο της «Η Ψυχοθεραπεία και η Αναζήτηση της Ευτυχίας» (2010), αναφέρει ότι το ζητούμενο της θεραπείας δεν είναι η ανεύρεση της ευτυχίας, που είναι μια παροδική και μονομερής αντίληψη της ζωής, αλλά η ανεύρεση νοήματος. «Σε αυτόν τον κόσμο υπάρχει ένα νόημα, το οποίο δεν χρειάζεται εγώ να το επινοήσω ή να το επιβάλλω. Μπορώ να το βρω και να το αναγνωρίσω, αλλά όχι να δημιουργήσω κάτι που υπήρχε πολύ πριν εμένα Το νόημα αποτελεί στοιχείο εξαιτίας του παιχνιδιού που κάνει το φως και το σκοτάδι.... Οι σκιές είναι μέρος της συνολικής εικόνας, τόσο όσο και οι αχτίδες του φωτός. Είναι ολόκληρη η σύνθεση της ζωής που είναι πιο ικανοποιητική. ... Τα προϊόντα του κύκλου ζωής/θανάτου βρίσκονται παντού, έτοιμα να τα μαζέψει κανείς» (σελ.170). Έτσι οδηγούμαστε σε άλλο ένα θέμα της Ύπαρξης. Την παρουσία αντίθετων και συχνά αντιφατικών

δίπολων. Το παράδοξο είναι μέρος της ζωής και συχνά νιώθουμε αδύναμοι να εξηγήσουμε την ταυτόχρονη παρουσία συγκρουόμενων δυνάμεων μέσα μας, αλλά και γύρω μας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Van Deurzen (2010) υπάρχει εξίσου το φώς και το σκοτάδι, ή όπως ανέφερε ο Freud «ο έρωσ και ο θάνατος». Τίποτα βέβαια δεν είναι απόλυτα μαύρο ή απόλυτα άσπρο. Όπως στο σύμβολο του Yin-Yan μέσα στο μαύρο υπάρχει και το άσπρο, όπως και μέσα στο άσπρο υπάρχει το μαύρο. Αυτό το ψήγμα λευκού που υπάρχει μέσα στο μαύρο μπορεί να διατηρήσει την ελπίδα άσβεστη και να μας δώσει κουράγιο για να συνεχίσουμε τον αγώνα μας στις στιγμές που λυγίζουμε. Έτσι και στο άσπρο υπάρχει ένα ψήγμα μαύρου για να μας υπενθυμίζει να είμαστε ταπεινοί μπροστά στην δύναμη της ζωής και να μας προφυλάξει από την έπαρση κατά την οποία ο «Υπεράνθρωπος» σκοτώνει τον «Θεό». Εκτός από την αποδοχή των δίπολων και παράδοξων της ζωής ο Νίτσε (1967), αναφερόμενος στην ιδέα του «Amor Fati», μας προσκαλεί να αγαπήσουμε την μοίρα μας. Να αποδεχτούμε αυτό που μας έχει «έρθει» και μέσα από τον πόνο της αποδοχής και της υπέρβασης να πάρουμε την δύναμη για να προχωρήσουμε. Οι υπαρξιστές πιστεύουν ότι έχουμε ριχτεί (throwness) μέσα στην ζωή με χαρακτηριστικά και στοιχεία που δεν είναι διαπραγματεύσιμα. Δεν μπορούμε να αλλάξουμε την βιολογική μας σύνθεση, ούτε το περιβάλλον μέσα στο οποίο γεννηθήκαμε και μεγαλώσαμε. Μπορούμε όμως να αλλάξουμε τον εαυτό μας, με τον πρωταρχικό και καίριο τρόπο στον οποίο ήδη αναφερθήκαμε. Με το να «γίνουμε ο εαυτός μας», να αποκτήσουμε συνειδητή στάση απέναντι στα πράγματα και τις καταστάσεις, να εξελίσσουμε τον εαυτό μας πέρα από αυτό που παραλάβαμε. Η αποδοχή των δεδομένων της ύπαρξης αποτελεί βασικό προαπαιτούμενο της εξέλιξης αυτής. Χρειάζεται να πάμε παρακάτω και παραπέρα από αυτό που κληρονομήσαμε και να αποκτήσουμε την δική μας ξεχωριστή οντότητα. Το να «γίνουμε ο εαυτός μας» δεν είναι μια στατική ιδέα. Με κάθε απόφαση, με κάθε επιλογή, με κάθε αντίδραση/ θέση απέναντι στην ζωή και τις προκλήσεις της συνεχώς διαμορφώνουμε αυτό που είμαστε. Είμαστε διαρκώς «εν- τω-γίνεσθαι» και συνεχώς χρειάζεται να μην δειλιάσουμε να «είμαστε ο εαυτός μας». Η Van Deurzen (2010) προσθέτει άλλη μια διάσταση της ύπαρξης, στις τρεις διαστάσεις του Heidegger. Έτσι αναφέρεται στην σωματική διάσταση, την κοινωνική, την προσωπική (ή ψυχολογική) και την πνευματική. Για τους υπαρξιστές (Merleau-Ponty, 1962) ο άνθρωπος δεν έχει ένα σώμα, είναι το σώμα του. Συχνά αντιμετωπίζουμε το σώμα μας ως ένα αντικείμενο ξεχνώντας πως είμαστε αυτό το σώμα. Το ενσώματο της ύπαρξης μάς το υπενθυμίζει ο θάνατος που θα έρθει να καταστρέψει ό,τι γνωρίζουμε και θεωρούμε σίγουρο. Αν και το ότι είμαστε ένα σώμα που φθείρετε στο πέρασμα του χρόνου μπορεί να μας περιορίζει και να μας τρομάζει δεν παύει να είναι η ύπαρξη μας έτσι όπως τουλάχιστον την γνωρίζουμε στο παρόν. Πολλά από αυτά που κληρονομούμε σχετίζονται με αυτή τη βασική διάσταση της ύπαρξης. Ο υπαρξισμός βέβαια θεωρεί ότι άσχετα από αυτό που λάβαμε και έχουμε διαμορφώσει, φέρουμε συνέχεια την ευθύνη για τον τρόπο που είμαστε και συμπεριφερόμαστε (σωματικά και συναισθηματικά) στον εαυτό μας και τους άλλους. Πέρα από το σώμα που είμαστε, έχουμε αλλά και διαμορφώνουμε μια κοινωνική διάσταση. Η διάσταση αυτή αναφέρεται στην σχέση μας με τους άλλους και το περιβάλλον. Ο άνθρωπος δεν είναι ένας παθητικός δέκτης ερεθισμάτων. Ακόμα και στα πολύ πρώιμα στάδια αναγνωρίζουμε την ενεργή συμμετοχή του βρέφους στην δημιουργία του δεσμού με την μητέρα και αργότερα στην σχέση με τον πατέρα και τους σημαντικούς άλλους. Αυτή η ενεργή συμμετοχή παίζει όλο και μεγαλύτερο ρόλο καθώς το βρέφος εξελίσσεται μέσα από τα διάφορα στάδια που έχουν παρουσιαστεί από διάφορους ψυχολόγους. Καθώς μεγαλώνει το παιδί αποκτά όλο και μεγαλύτερη ικανότητα να σχετίζεται και να συν-διαμορφώνει τις σχέσεις του. Ερμηνεύει την πραγματικότητά του με τον δικό του μοναδικό τρόπο και δημιουργεί την προσωπικότητά του, αυτό που είναι. Ασφαλώς δεν θα μιλήσουμε για ενσυνείδητες αποφάσεις στα πρωταρχικά στάδια. Γι' αυτό άλλωστε συχνά καλούμαστε να αναθεωρήσουμε όλα αυτά που μάθαμε και πιστεύουμε ως δεδομένα. Χρειάζεται να επανεξετάσουμε τις «αιζηματοποιημένες» (Spinelli, 2009) ιδέες μας και στον βαθμό που αντέχουμε να τις τροποποιήσουμε. Όσο το άτομο αναπτύσσεται, σωματικά, νοητικά αλλά και συναισθηματικά τόσο περισσότερο αυτοέλεγχο αποκτά. Σταδιακά μπορεί να ελέγξει τις ενορμήσεις του και να αυτονομηθεί. Η αυτονόμηση ξεκινά μέσα από την ίδια την οικογένεια (Δορμπαράκης, 1999). Ενθαρρύνεται ή αποθαρρύνεται από τους γονείς και το εν γένει περιβάλλον που έτσι φέρει ένα μερίδιο ευθύνης για την εξελικτική πορεία του ατόμου. Αναμφίβολα όμως η ευθύνη χρειάζεται να μεταφερθεί σταδιακά και να αναληφθεί ολοκληρωτικά από το ίδιο το άτομο μετά το πέρας της εφηβείας. Κατά την διάρκεια της ενήλικης ζωής μπορεί να εξελιχθεί όλο και πιο πολύ η προσωπική, ψυχολογική διάσταση και το άτομο να γίνει η αυτόνομη και διαφορετική οντότητα που μπορεί να είναι. Στην κορυφή της πυραμίδας των τεσσάρων διαστάσεων η Van Deurzen (2010) τοποθετεί την πνευματική διάσταση. Πριν πολλά χρόνια ο Maslow (1970) είχε χρησιμοποιήσει την πυραμίδα για να παρουσιάσει σχηματικά την «ιεραρχία αναγκών» του. Είχε ξεκινήσει με τις βασικές ανάγκες για ασφάλεια, αποδοχή και αγάπη και είχε προχωρήσει στην ανάγκη του ανήκειν, της αυτοεκτίμησης και τέλος της αυτοεκπλήρωσης του δυναμικού. Αυτή την αίσθηση πληρότητας και ολοκλήρωσης, στην οποία αναφέρονται και άλλοι

θεωρητικοί, την οποία κατακτά κανείς μέσα από το δύσκολο ταξίδι του. Σε αυτή την «κορυφή της πυραμίδας» αποσκοπεί η εξελικτική μας πορεία. Ο καθένας μπορεί να την αποκαλέσει με διαφορετικά ονόματα ή να της δώσει διαφορετικά κύρια χαρακτηριστικά. Θα μπορούσαμε να την χαρακτηρίσουμε σαν αυτό που ονομάζουμε Αν-θρῶπος (Άνω και θρόσκω) στην Ελληνική γλώσσα. Ο άνθρωπος καλείται να τείνει προς τα άνω. Να γίνει ο Υπερ-άνθρωπος του Νίτσε όχι, αναγκαστικά, σκοτώνοντας τον Θεό αλλά υπερβαίνοντας τον εαυτό του.

clxv Kant, *Metaphysik der Sitten ; zweiter Teil : Metaphysische Anfangsgrunde der Tugendlehre*, 490. Βλ. επίσης Γ.Γιατρωμανωλάκη, σ. 41, καθώς και Snell, *Die Entdeckung des Geistes*, σ. 157.

clxvi Ο Kant δηλώνει κατηγορηματικά ότι δεν επιθυμεί να υπεισέλθει στη συζήτηση για ενδεχόμενη μελλοντική ζωή, ούτε να στηρίξει αυτήν την εκδοχή με επιχείρημα από την αναγκαιότητα της τιμωρίας του αμαρτωλού. Εξ άλλου παρατηρεί (491) ότι η αναγκαιότητα της αποπληρωμής της αμαρτίας, ακόμη και στο πρόσωπο κάποιου αθώου, εναρμονίζεται μόνον με την τυπική πληρότητα αυτής της αρχής, όχι όμως και με την ουσιαστική της, αφού η υπόθεση ότι ο Θεός έπλασε τον άνθρωπο για να μεγαλώνει συνεχώς ο ατελείωτος κατάλογος των αμαρτωλών, θα ήταν αντίθετη στον ορθό λόγο, με την έννοια ότι η δημιουργία του κόσμου θα μπορούσε να παραλειφθεί, αν ήταν να συνίσταται σ'ένα προϊόν που αντιστρατεύεται το στόχο του Δημιουργού, ο οποίος δεν μπορεί παρά να κυριαρχείται από την αγάπη.

clxvii Αναξίμανδρος, Diels – Kranz ο.π I 89, 14 = γιατί θα προσαχθούν σε δίκη και θα υποχρεωθούν να πληρώσουν ποινή για την αδικία που έκανε τ'να σ'άλλο, με την τάξη της σειράς του χρόνου.

clxviii Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1132 b 24-26 = μερικοί έχουν τη γνώμη ότι και η αντεκδίκηση συνιστά επίσης έκφραση της δικαιοσύνης, καθώς έλεγαν οι Πυθαγόρειοι, γιατί εκείνοι έτσι προσδιόριζαν τη δικαιοσύνη, δηλαδή ως την αντεκδίκηση στον άλλον.

clxix *Ιάμβλιχος*, ο.π. 46, 625 – 632.

clxx *Ιάμβλιχος*, ο.π. 85, 1269- 1271.

clxxi Πλάτων, *Γοργίας*, 523 e = γιατί οι πεθαμένοι πρέπει να κρίνονται .

clxxii Πλάτων, *Φαίδρος*, 248e = εκείνος που έζησε με δικαιοσύνη, να έχει καλύτερη μεταχείριση, ενώ εκείνος που αδικούσε, να έχει χειρότερη .

clxxiii Πλάτων, *Φαίδρος*, 249 a = όταν τελειώσουν τον πρώτο γύρο ζωής στη γη, οφείλουν να κριθούν, κι αφού κριθούν να εκτίσουν την ποινή τους στα υποχθόνια δεσμοτήρια, ενώ οι άλλες, αφού απαλλαγούν από την κατηγορία, να διαβιώνουν σε κάποιο μέρος τ'ουρανού, αντάξια προς τον τρόπο ζωής που είχαν βιώσει στη γη.

clxxiv Πλάτων, *Φαίδων*, 80 e - 81 d = αν είναι καθαρή, απαλλάσσεται, δίχως να συναποκομίσει οτιδήποτε από το σώμα, αφού εκούσια δεν έχει καμία αληθινή κοινωνία μαζί του κατά τη διάρκεια της ζωής [...] απερχόμενη στο όμοιό της, το αόρατο, το θεικό κι αθάνατο και φρόνιμο, έτσι ώστε εκεί που καταφθάνει να είναι ευτυχισμένη, απαλλαγμένη από πλάνες, μωρίες και φόβους και άγριους έρωτες και από άλλο ανθρώπινο κακό, και καθώς λέγεται μεταξύ των μυημένων (στα ορφικά μυστήρια), θα διέρχεται του λοιπού τον καιρό της συντροφιά με τους θεούς [...] ενώ αν απαλλαγεί από το σώμα μiasμένη και ακάθαρτη, επειδή, καθώς νομίζω, πάντοτε με το σώμα συνταίριαζε και το περιπιόταν, τρέφοντας έρωτα γι'αυτό, και γοητευμένη απ'εκείνο, καθώς και από τις επιθυμίες και τις ηδονές του, έτσι που τίποτε άλλο δε θεωρούσε αληθινό παρά μόνον τα σωματικά, τι θ'αγγίξει και θα δει και θα πιεί και θα φάει, έκδοτη στα ερωτικά, και με βαθύ σκοτάδι στα τυφλά μάτια της [...] είναι βαριά και σύρεται από την έλξη προς τα κάτω, καθώς διακατέχεται από το φόβο του αοράτου και του Άδη, καθώς λένε, κυλιόμενη γύρω από τα μνήματα και τους τάφους, όπου εμφανίζονται οι σκιές, από τα φαντάσματα των ψυχών, αφού αυτήν την εικόνα παρέχουν αυτές οι ψυχές, που μη καθαρές εξήλθαν από το σώμα τους.

clxxv Πλάτων, *Νόμοι* 715 e – 716 d = ο θεός λοιπόν καθώς διηγούνται και οι παλιές ιστορίες, έχοντας (υπό την εξουσία του) την αρχή, το τέλος και το μέσο όλων των υπάρξεων, προχωρεί σε ευθεία γραμμή, όπως ταιριάζει στη φύση του, και πάντα τον ακολουθεί η δίκη, τιμωρός εκείνων που δε συμμορφώνονται με το θεικό νόμο εκείνος που μέλλει να γνωρίσει την ευδαιμονία, την ακολουθεί με ταπεινότητα και κοσμιότητα, ενώ εκείνος που υπερηφανεύεται με έπαρση ή καυχιέται για τα κοσμιότητα, ενώ εκείνος που υπερηφανεύεται με έπαρση ή καυχιέται για τα πλούτη του ή για τα αξιώματά του ή για την ομορφιά της νιότης του ή για την ανεμελιά του, η ύβρις του κατακαίει την ψυχή, μήτε άρχοντα μήτε κυβερνήτη σεβόμενος – αντίθετα πιστεύει πως είναι ικανός να κυβερνήσει αυτός άλλους – εγκαταλείπεται έρημος από το θεό, και έτσι εγκαταλελειμμένος [...] ύστερα από όχι πολύ καιρό, υφίσταται τη δίκαιη τιμωρία.

- clxxvi Ένα χωρίο, που δύσκολα μπορεί να εναρμονιστεί με τη διδασκαλία του Ιησού, όπως μας την παρέδωσε ο τέταρτος ευαγγελιστής της αγάπης του πανάγαθου θεού : ου γαρ απέστειλε ο Θεός τον Υιόν αυτού εις τον κόσμον ίνα κρίνη τον κόσμον, αλλ'ίνα σωθή ο κόσμος δι'αυτού.
- clxxvii Αγουρίδης, Θεολογία και επικαιρότητα, 1996, σ. 14.
- clxxviii Αγουρίδης, ο.π. σ. 16.
- clxxix Ηθικά Νικομάχεια, 1132 b , 27-32 = η αντεκδίκηση δεν εναρμονίζεται ούτε με τη διανεμητική, ούτε με τη διορθωτική λειτουργία της δικαιοσύνης (αν και κάποιοι επιμένουν πως εναρμονίζεται με το δίκαιο του Ραδάμανθη . με την έννοια ότι αν υποστεί κάποιος τις συνέπειες του αδικού που διέπραξε, αυτό συνιστά απονομή καθαρής δικαιοσύνης . αλλά αυτή η ανάληψη αντιστρατεύεται την ιδέα της δικαιοσύνης με πολλούς και διάφορους τρόπους.
- clxxx Πλάτων, Γοργίας , 525 a – b = είναι σωστό καθένας που βρίσκεται ένοχος να τιμωρείται σωστά, προκειμένου είτε ο ίδιος να βελτιωθεί, είτε άλλοι, που τον βλέπουν να υποφέρει, να φοβούνται όσα πάσχει και έτσι να φροντίζουν να γίνονται καλύτεροι (βλ. και Ποινικό Δίκαιο , Γενικό Μέρος , Ανδρουλάκης Ν. , Γενική και Ειδική Πρόληψη, εκδ. Αντ.Σάκκουλα , 1997).
- clxxxi Ευμενίδες , 799.
- clxxxii Νόμοι 944 d 2-4= γιατί ο κακός πρέπει πάντοτε να τιμωρείται, προκειμένου να γίνει καλύτερος. Όμως όχι και ο δυστυχισμένος. Γιατί δεν του απομένει πιά τίποτε για να ωφεληθεί .
- clxxxiii Ν. Berdyaev Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής – εισαγωγή – μετάφραση – σχόλιο , Χ. Μαλεβίτση , Παρουσία 2^η εκδ. 1995 σ. 392 .
- clxxxiv Berdyaev , Περί του προορισμού του ανθρώπου – δοκίμιον παραδόξου ηθικής μεταφρασθέν εκ της γαλλικής υπό μητροπολίτου Σάμου Ειρηναίου, έκδοση Βιβλιοθήκης Αποστολικής Διακονίας 1950, σ. 363.
- clxxxv Berdyaev , Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής , σ. 374-375.
- clxxxvi Ψαλμός νΖ'11-12 .
- clxxxvii Berdyaev, Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής , σ. 387.
- clxxxviii Π. Κανελλόπουλος, ο.π. σ. 222.
- clxxxix Κατά παραπομπή από τον Berdyaev , Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 371.
- cx Berdyaev , Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 366.
- cxci Λουκάς , θ' 56.
- cxcii Ιωάννης , ιβ' 47.
- cxciii Ματθαίος , ε' 45.
- cxciv Ησαίας , ια' 5-6 .
- cxcv Ο.π. σ. 22.
- cxevi Βλ. και τον ίδιο τον Berdyaev, Περί του προορισμού του ανθρώπου, στην ίδια μετάφραση του μητροπολίτη Σάμου Ειρηναίου και έκδοση της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος (σ. 30 – 31) : « *Ηγέρθη η αξίωσις όπως η φιλοσοφία συμμορφούται συγχρόνως προς την θεολογικήν επεξεργασίαν της πίστεως [...]. Εάν ο φιλόσοφος είναι χριστιανός, εάν δηλαδή πιστεύη εις τον Χριστόν, δέν οφείλει αναγκάως να συμμορφώση την φιλοσοφίαν του εις την θεολογίαν την ορθόδοξον, την καθολικήν ή την προτεσταντικήν [...] Η αποκάλυψις δέν δύναται να επιβάλη εις την φιλοσοφίαν θεωρίας και ιδεολογικάς κατευθύνσεις [...] Εάν η φιλοσοφία είναι δυνατή, δεν εμπορεί παρά να είναι ελευθέρα, διότι δέν δέχεται ουδένα εξαναγκασμόν. Εις πάσαν ενέργειαν γνώσεως η φιλοσοφία ίσταται ελευθέρως προς της αληθείας και δέν δέχεται ούτε προσκόμματα, ούτε συνεταιρικά τείχη. Καταλήγει εις αποτελέ-σματα της γνώσεως δια της ερευνητικής πορείας αυτής της γνώσεως, και δεν ανέχεται να της επιβάλλουν πορίσματα έξωθεν, όπως παραδέχεται τούτο η θεολογία ».*
- cxevii Berdyaev, Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής, σ. 378.
- cxeviii Ψαλμοί , β' 5 και 9 .
- cxcix Ψαλμοί , β' 11.
- cc Ψαλμοί , ν' 18.
- ccci Έξοδος , ιε' 7.
- ccii Ιερεμίας , κ' 7.
- cciii Ιερεμίας , ο.π. 13.
- cciv Πλάτων , Τίμαιος , 29 e.
- ccv Das Christusbild , 1987 σ. 165.
- ccvi Berdyaev , Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής, σ. 375-376.

- ccvii Πλούταρχος, Περί Ίσιδος και Οσίριδος , 54b – 44 d = αυτός ο κόσμος έγινε και συντελέστηκε με την επίδραση του λόγου (του νού) πάνω στην ύλη (...) αφού ο λόγος τα συνταίριαζε όλα και μετα-ποίησε τα ασύμφωνα μεταξύ τους σε σύμφωνα, ενώ τη φθαρτή δύναμη δεν την άφησε να χαθεί , αλλά την συμπλήρωσε.
- ccviii Clement, Η αλήθεια ελευθερώσει υμάς , Συνομιλώντας με τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βαρθολομαίο Α΄ , σ. 65.
- ccix Clement, ο.π. σ. 289.
- ccx Clement , ο.π. σ. 91 .
- ccxi Clement , ο.π. σ. 88.
- ccxii Clement , ο.π. σ. 213.
- ccxiii Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής , σ. 377.
- ccxiv Berdyayev, Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 371.
- ccxv Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 364-365 .
- ccxvi Περί του προορισμού του ανθρώπου, σ. 367 – 368 .
- ccxvii Ο.π., σ. 365.
- ccxviii Berdyayev, Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής, σ. 379.
- ccxix Βιβλίο Β΄(Ευτέρπη) 123.
- ccxx Πρώτοι οι Αιγύπτιοι είν 'εκείνοι που διατύπωσαν κι αυτήν την θέση, δηλαδή ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι αθάνατη, κι όταν το σώμα φθείρεται, εκείνη εισδύει συνεχώς σε άλλο γεννώμενο ζώο. Κι αφού διέλθει από όλα τα χερσαία και τα θαλάσσια ζώα, καθώς κι από τα πτερωτά, ξαναεισδύει σε γεννώμενο σώμα ανθρώπου, ενώ όλη αυτή η περιπλάνηση συντελείται σε διάστημα τριών χιλιάδων ετών. Αυτές τις δοξασίες τις παρουσίασαν σαν δικές τους και κάποιοι Έλληνες άλλοι παλαιότερα, άλλοι σε υστερότερους χρόνους.
- ccxxi Πλάτων, Φαίδρος , 249 a-b = όταν τελειώσουν και τον τελευταίο γύρο επίγειας ζωής, περνούν από κρίση, κι αφού κριθούν, άλλες παραπέμπονται στα δεσμωτήρια κάτω από τη γη, όπου εκτίουν την ποινή τους, ενώ οι άλλες, αφού απαλλαγούν από την κατηγορία διαβιώνουν σε κάποιο μέρος τ΄ ουρανού, αντάξια προς τον τρόπο ζωής που είχαν βιώσει στη γη. Και ύστερα από χίλια χρόνια όλες περνούν από κλήρωση και επιλογή της δεύτερης ζωής, που θα διαλέξει κάθε μια κατ'αρέσκεια. Για τις θέσεις των σύγχρονων απολογητικών των μετενσαρκώσεων της ψυχής βλ. ενδεικτικώς Ρόμπερτ Νατζέμ, Ο μυστικός κύκλος της ζωής, εκδ. Αρμονική Ζωή, 1992.
- ccxxii Berdyayev, Δοκίμιο εσχατολογικής μεταφυσικής , σ. 380-381.
- ccxxiii Πρωταγόρας, Diels – Kranz , ο.π II 263 (3.9)- απόσπασμα από το Θεαίτητο του Πλάτωνα , 152 a 2-3 = για όλα τα ζητήματα είναι μέτρο ο άνθρωπος , για τα μεν υπαρκτά , έτσι όπως αυτά υπάρχουν, ενώ για τ'άνυπαρκτα, έτσι όπως δεν υπάρχουν, ενώ για τ'άνυπαρκτα, έτσι όπως δεν υπάρχουν.
- ccxxiv Ιωάννης , γ΄ 3-6.
- ccxxv Ο.π. σ. 185.
- ccxxvi Γένεσις , α΄ 2 .
- ccxxvii Γένεσις , β΄ 7.
- ccxxviii Σύμφωνα με το γνωστό *υπαρξιστικό* απόφθεγμα του Albert Camus.
- ccxxix Αρκεί να αναφέρουμε τις πρόσφατες περιπτώσεις Englaro (Ιταλία), Schiavo (ΗΠΑ) και Humbert (Γαλλία).
- ccxxx Όπως, για παράδειγμα, οι χειρουργικές επεμβάσεις για θεραπευτικούς και αθητικούς σκοπούς ή οι εγχειρήσεις αλλαγής φύλου, η δωρεά οργάνων, η άμβλωση και η διάθεση προϊόντων του σώματος (πχ. γενετικό υλικό, αίμα).
- ccxxxi Όπως ορθά παρατηρεί σε άρθρο της η Diane Roman (A corps défendant, la protection de l'individu contre lui-même, 2007).
- ccxxxii Τον συνεχή έλεγχο της υποκειμενικής βούλησης του θανάτου από το νόμο και αναπόφευκτα από την ιατρική εξουσία, η οποία, εντέλει, υποκαθιστά την κρατική κυριαρχία, επισημαίνει η Stéphanie Henneute – Vauchez στο Droit de la bioéthique (2009).

ccxxxiii Είναι γνωστό ότι η ενεργητική ευθανασία επιτρέπεται μόνο στην Ολλανδία και το Βέλγιο, ενώ στην Ελβετία είναι νόμιμη η υποβοηθούμενη αυτοκτονία. Στις ΗΠΑ η ενεργητική ευθανασία είναι δυνατή μόνο στην πολιτεία του Ορεγκον. Σύμφωνα με τις κλασικές αναλύσεις του Michel Foucault σε *La volonté de savoir* (1976) και την πρόσφατη μελέτη της Dominique Memmi, *Faire vivre et laisser mourir. Le gouvernement contemporain de la naissance et de la mort* (2003).

ccxxxiv

Βλ. Τάκη Βιδάλη, *Βιοδίκαιο : Το πρόσωπο* (2007)

ccxxxv

Στη γνωστή απόφαση του ΕΔΔΑ Dianne Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου (2002).

ccxxxvi

Βλ. πάλι την προηγούμενη απόφαση. Ως προς την ένταξη της επιλογής του θανάτου στο δικαίωμα στη ζωή βλ. Hans Jonas, *Le droit de mourir* (1996).

ccxxxvii

Αυτό υποστηρίζουν οι καθηγητές Ανδρουλάκης (Ποινικό Δίκαιο – Ειδικό Μέρος, 1974) και Μανωλεδάκης (Υπάρχει δικαίωμα στο θάνατο;, 1994). Από την άλλη σωστά έχει υποστηριχθεί από τον Γιώργο Κατρούγκαλο (Το δικαίωμα στη ζωή και το θάνατο, 1993) ότι η παρεμπόδιση από τρίτο της πράξης της αυτοκτονίας προσκρούει στο ατομικό δικαίωμα του αυτοκαθορισμού, ιδιαίτερα δε, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, όταν παραβιάζεται εμφανώς η ιδιωτικότητα της πράξης.

ccxxxviii

Κυρίως στο πεδίο της θεωρίας του ποινικού δικαίου. Όμως, έτσι αγνοείται το θεμελιώδες ενδιαφέρον που παρουσιάζει η αυτοκτονία για τη θεμελίωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της μοντέρνας έννοιας της αυτονομίας. Η αποποινικοποίηση της αυτοκτονίας στον Γαλλικό ΠΚ, όπως αναφέρει η Stéphanie Henneke-Vauchez, συντελείται ήδη από τον 18ο αιώνα (ΠΚ του 1791). Το 1985 το T.G.I. de Paris σημείωσε ότι «η αυτοκτονία, τραγική έκφραση της ατομικής ελευθερίας, δεν αποτελεί καταρχήν αντικείμενο καμίας ποινικής κατηγορίας σχετικά με τη στιγμή επέλευσης του γεγονότος ή με τα μέσα πραγματοποίησής τους». Βλ. Ιδίας, *Disposer de soi? Une analyse juridique sur les droits de la personne sur son corps*, (2004).

ccxxxix

Στην ελευθερία της συνείδησης ανατρέχει ο Dworkin στο *Life's Dominion*.

ccxl

Κώστα Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, (2006).

ccxli

Αντί πολλών Olivier Cayla – Yan Thomas, *Du droit de ne pas naître*, (2003)

ccxlii

Για την αρχή της συναίνεσης βλ. Την απόφαση Κ.Α. και Α.Δ. κατά Βελγίου του ΕΔΔΑ (2005) για τη σεξουαλική πρακτική του σαδομαζοχισμού στην οποία πραγματοποιεί νομολογιακή στροφή ως προς την αξία της συναίνεσης (βλ. προηγούμενη απόφαση Laskey, Jaggard και Brown κατά Ην.Βασιλείου, 1997)

ccxliii

Για παράδειγμα στην Ολλανδία πρέπει ο ασθενής να έχει επίμονα και έγκυρα εκφράσει το αίτημά του να πεθάνει, ενώ πρέπει να πάσχει από ανίατη και αφόρητη για τον ίδιο ασθένεια. Σύμφωνα με το νόμο ο ασθενής οφείλει να ζητήσει και μια δεύτερη ιατρική γνώματευση και το αίτημά του υποβάλλεται ενώπιον μιας επιτροπής δικαστών και γιατρών. Στο Βέλγιο, ο νόμος προβλέπει ότι ο ασθενής πρέπει να είναι ενήλικος (ή ώριμος ανήλικος), να έχει σόα τη συνείδησή του και να έχει διατυπώσει ύστερα από ώριμη σκέψη ελεύθερα και επανειλημμένα τη βούλησή του. Πρέπει, επίσης, να βρίσκεται σε μια ιατρική κατάσταση αδιέξοδη η οποία να προδίδει ένα ανυπόφορο φυσικά και ψυχικά καθεστώς υγείας και να οφείλεται είτε σε μια τυχαία προσβολή της υγείας είτε σε μια βαριά και ανίατη ασθένεια. Η πράξη του γιατρού είναι εθελούσια και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποχρεωθεί κάποιος σε αυτήν ενώ, ακόμη, καθιερώνεται υποχρεωτικά η επέλευση διαστήματος ενός μήνα ανάμεσα στη δήλωση του ασθενούς και την διενέργεια της ευθανασίας.

ccxliv

Ο νόμος Leonetti του 2005 καθιερώνει μια μορφή παθητικής ευθανασίας όταν ο ασθενής βρίσκεται σε τελική ή προχωρημένη φάση ανίατης ασθένειας. Σε αυτήν την περίπτωση, ο γιατρός οφείλει να σεβαστεί τη βούλησή του ενώ σε περίπτωση που ο ασθενής δεν μπορεί να την εκφράσει η απόφαση εκχωρείται στον γιατρό ο οποίος καλείται – αφού πρώτα σεβαστεί τη συλλογική διαδικασία που προβλέπεται στον Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας – να συμβουλευτεί είτε το πρόσωπο

εμπιστοσύνης που έχει ενδεχομένως ορίσει ο ασθενής ή την οικογένεια του ή τις διαθήκες/προγενέστερες οδηγίες ζωής του ασθενή.

ccxlv Στην πρώτη περίπτωση, το άτομο μπορεί να αποφασίσει αλλά δεν έχει τη δυνατότητα εκτέλεσης της πράξης, ενώ στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται τα πρόσωπα που δεν έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν τη βούληση ή τη συναίνεσή τους.

ccxlvι Ως προς την αντίληψη της προγενέστερης βούλησης του ανίκανου πλέον να την εκφράσει ασθενή βλ. την προβληματική που αφορά στις προγενέστερες οδηγίες ή τις διαθήκες ζωής.

ccxlvii Βλ. για την αρχή της μη βλάβης στον τρίτο την πειστική επιχειρηματολογία του Ruwen Ogien σε *La vie, la mort, l'Etat*, (2009).

ccxlviii Βλ. Άρθρο 2 παρ. 3 και 4 του Κώδικα Ιατρικής Δεοντολογίας που επιτάσσουν το σεβασμό της ανθρώπινης ζωής.

ccxlix Το σεβασμό στη βούληση του ασθενή κατοχυρώνει η Σύμβαση του Οβιέδο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και την Βιοϊατρική την οποία η Ελλάδα κύρωσε με τον ν.2619/1998. Βέβαια, η Σύμβαση αναφέρεται ρητά μόνο σε περιπτώσεις ατόμων που δεν είναι σε θέση να εκφράσουν τη βούληση ή τη συναίνεσή τους για διάφορους λόγους. Έτσι, η Ελένη Ρεθυμιωτάκη αναφέρει ότι « από νομική άποψη η αυτονομία του ασθενούς προστατεύεται και όταν δεν μπορεί να εκφράσει τη συναίνεσή του σε ζωτικής σημασίας ιατρικές πράξεις που τον αφορούν μέσω των γενικών διατάξεων του αστικού δικαίου για την εκπροσώπηση των ανίκανων να εκφράσουν τη βούλησή τους », βλ. Ιδίας, *Ευθανασία και « διαθήκες ζωής »*, στην ημερίδα της Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής, Αθήνα, 2 Δεκεμβρίου 2009.

cccl Όπως ορθά αναφέρει η Stéphanie Hennette-Vauchez, είναι πλέον στατιστικά αποδεδειγμένο ότι τις περισσότερες φορές ο θάνατος δεν συνδέεται με την απόφαση του υποκειμένου, βλ. Ιδίας, *Droit de la Bioéthique*, *op.cit.*

cccli Έτσι και σε Χρήστου Τσαϊτουρίδη, *Η ευθανασία ως συνταγματικό δικαίωμα του ασθενούς*, (2002).

ccclii Στην άποψη αυτή καταλήγει ο Τάκης Βιδάλης (*op.cit.*), ισχυριζόμενος ότι η παραμονή ενός ατόμου σε μια μόνιμη κατάσταση ετερονομίας σημαίνει την υποβίβασή του από πρόσωπο σε πράγμα. Κατά συνέπεια, ο συγγραφέας σημειώνει ότι δεν μπορεί να παρακαμφθεί η βούληση του προσώπου να πεθάνει. Από την άλλη η απαγόρευση της πραγματοποίησης του προσώπου, η οποία και συνιστά το κανονιστικό περιεχόμενο της αξίας του ανθρώπου, εκφεύγει της υποκειμενικής εκτίμησης γιατί αποτελεί μια αντικειμενική νόρμα. Έτσι, αν δεχτούμε την παραβίαση της αξίας του ανθρώπου μάλλον πρέπει να παραμείνουμε τελικά αδιάφοροι απέναντι στην υποκειμενική γνώμη του ασθενή. Παρόμοια άποψη περί αντικειμενικής πραγματοποίησης του βιολογικά ετερόνομου βρίσκουμε στον Γιώργο Κατρούγκαλο, *op.cit.*.

ccliiii Ανάλογα, βέβαια, με την ιερή ή εκκοσμικευμένη αντίληψη περί ζωής που ο καθένας διαθέτει. Είναι γνωστές οι αντιδράσεις των θρησκευτικών δογμάτων απέναντι στην ευθανασία καθώς έτσι το υποκείμενο, ο απλός επικαρπωτής του σώματός του, αφού ψιλός κύριος παραμένει πάντα ο θεός-δημιουργός, ασκεί καταχρηστικά τα δικαιώματα (*abusus*) της ανθρώπινης φύσης του.

ccliv Βλ. και πάλι έδω Olivier Cayla – Yan Thomas, *op.cit.*.